

1995. 2. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány
és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti
Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
KOVÁTS ILDIKÓ
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (*főszerkesztő*)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
CSEPELI GYÖRGY
GEORGE GERBNER
HANN ENDRE
SVENNIK HØYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETÓFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
ROBERT STEVENSON
SZECSKÓ TAMÁS

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

KÖZGONDOLKODÁS

Vásárhelyi Mária: AZ INTÉZMÉNYRENDSZER PRESZTÍZSÉRŐL	3
--	---

MÉDIA

Bartók János–Terestyéni Tamás: A TELEVÍZIÓS TÁJÉKOZTATÁS ÉS A KÖZÖNSÉG A VÁLASZTÁST KÖVETŐ IDŐSZAKBAN	13
Gálik Mihály: VERSENY ÉS SZABÁLYOZÁS AZ ÚJSÁGPIACOKON	21
Lendvay Judit: KÖZÖNSÉGGUTATÁS A MAGYAR TELEVÍZIÓ TELETEXT-SZOLGÁLTATÁSÁRÓL	37

KOMMUNIKÁCIÓS KULTÚRA

Terestyéni Tamás: HELYZETKÉP AZ IDEGENNYELV-TUDÁSRÓL	47
--	----

ÚJ TECHNIKÁK

Tölgyesi János: MULTIMÉDIA, HIPERMÉDIA ÉS AMI MÉG UTÁNA JÖN...	61
Kunszenti Ágnes: INTERAKTÍV MULTIMÉDIA TANÍTÁSI-TANULÁSI CÉLRA	69

MŰHELY

Z. Karvalics László: INFORMÁCIÓ VERSUS (?) KOMMUNIKÁCIÓ	83
---	----

ORIENTÁCIÓ

Leslie Kish: TELJES KÖRŰ ADATFELVÉTELEK ÉS GÖRDÜLŐ MINTÁK	97
---	----

TALLÓZÓ

A MOBILIZÁLT VÁLASZTÓ (Tardos Róbert)	111
---------------------------------------	-----

Ez a szám az Új Képűjság Kft. és az OTKA támogatásával készült.
A szerkesztőség ezúton mond köszönetet a szponzoroknak

Vásárhelyi Mária

AZ INTÉZMÉNYRENDSZER PRESZTÍZSÉRŐL

„**A** kommunizmus negyven éven át próbálta aláásni a katolikus egyház tekintélyét, eredménytelenül, agresszív katolikus papjaink és politizáló érsekeink azonban a szabadság két éve alatt megtették ezt” – így jellemzi A. Michnik az egyházak tekintélyvesztését Lengyelországban.¹ Ha a magyarországi helyzetet kívánnánk értékelni, csupán egy kiegészítést tehetnénk Michnik szavaihoz, miszerint az egyházak tekintélyének csorbulásánál csak a média presztízsének zuhanása látványosabb, s a sajtószabadság négy évtizeden át tartó lábbal tiprása nem ártott annyit a médiumok presztízsének, mint a kivívott sajtószabadság zászlaja alatt folytatott médiaháború négy éve.

A választások idején sokféle számvetést olvashattunk a mögöttünk hagyott négy esztendő hasznáról és káráról, és nemegyszer találkozhattunk azzal a megállapítással is, mely az eredmények egyik legfontosabbikaként a demokratikus intézményrendszer megszilárdulását említi. Nos, intézményi oldalról kétségkívül helyénvaló e megállapítás, ám érdemes számot vetnünk azzal is, hogy a lakosság hogyan tekint a demokrácia megújuló és újonnan kiépülő intézményeire, valóban a démosz szolgálatában állónak látja-e működésüket.

Az 1. táblázat adatai arról tájékoztatnak, hogy egy százfokú skálán mérve hogyan értékelte a lakosság a legfontosabb intézmények működését 1991-ben és 1994-ben.²

1. táblázat

Intézmények értékelése aszerint, hogy az elmúlt időszakban mennyire szolgálták az emberek javát

	1991	1994
Kormány	56	52
Országgyűlés	60	53
A kormánykoalíció pártjai	57	53
Ellenzéki pártok	62	61
Rendőrség	62	63
Nyomtatott sajtó	70	62
Rádió és televízió	75	58
Miniszterelnök	60	58

	1991	1994
Köztársasági elnök	70	75
Önkormányzatok	nincs adat	62
Szakszervezetek	54	53
Hadsereg	62	62
Bíróságok	nincs adat	60
Egyházak	72	61

Az 1991-ben és 1994-ben végzett kutatások eredményeinek összehasonlítása jelzi, hogy az elmúlt évek során általános tendencia a politikai intézményrendszer tekintélyének csökkenése.

Kétségtelen tény, hogy az intézményrendszer tekintélyének csökkenése nem magyarországi, sőt még csak nem is kelet-közép-európai jelenség, hanem a fejlett tőkés országokban is hosszabb ideje érvényesülő tendencia. Úgy vélem azonban, hogy a Magyarországon és a térség több országában tapasztalható tekintélyvesztés hátterében egészen más okok állhatnak, mint amivel a nyugati országok esetében e jelenség magyarázható. A közép-kelet-európai országokban feltételezhetően a demokratikus átmenetnek az intézményrendszer megváltozására, átalakulására jellemző sajátosságaiban kereshető a tekintélyvesztés alapvető magyarázata.

Az intézmények, amelyeknek legfontosabb feladatuk a társadalmi normák és értékek képviselete, betartatása és a társadalom működésének hatékonyabbá tétele és stabilizálása, a közép-kelet-európai térségben sajátos módon jöttek létre vagy alakultak át a 89–90-es átmenet idején. Amíg ugyanis a mára fejlett gazdasággal és intézményi struktúrával rendelkező nyugati országokban évszázadokon keresztül formálódtak az intézmények, és idomult egymáshoz a társadalom és az általa létrehozott intézményrendszer, addig a kelet-európai térségben, figyelmen kívül hagyva a társadalmi-gazdasági fejlettség szintjét és a helyi sajátosságokat, megpróbálták lemásolni, átültetni a Nyugaton kifejlesztett és bevált intézményi rendszert és működést. Az intézményi átalakulást tehát, éppen úgy, mint az egész modernizációs folyamatot, nem a társadalom és a gazdaság önmozgása kényszerítette ki, hanem máshol bevált intézményeket változtatás nélkül, „felülről vezettek be” ezekben az országokban. Mivel az intézmények kialakulása nem szerves önfejlődés eredménye volt, az általuk képviselt normákat, értékeket nem az adott társadalmakból merítették, ezek sokszor nehezen illeszthetők a társadalmi-gazdasági környezet által teremtett feltételrendszerbe, és az intézmények működését számos, az illesztési problémákból eredő, diszfunkcionális elem jellemzi. Ezért aztán az intézmények legitimitása sem olyan kézenfekvő, mint azokban a társadalmakban, amelyek maguk teremtették meg ezeket, és az intézmények által képviselt normák és értékek, részben a diszfunkcionális működés, részben az átmenet társadalmi „költségei”-nek okán egyébként is növekvő társadalmi feszültségek miatt, mind gyakrabban kérdőjeleződnek meg.

Az elmúlt négy év nagy „tekintélyrombolója” a politika: elsősorban a közvetlenül politikai intézmények tekintélye csorbult, valamint azoké, amelyek ugyan eredendően nem politikai jellegűek, de működésüket a közvélemény számára érezhetően befolyásolta a politika. A politika szerepét jelzi az intézmények tekintélyének megítélésében az is, hogy az egyes intézményeknek tulajdonított presztízs szorosan összefüggött a pártok preferálásával. (2. táblázat.)

2. táblázat

Intézmények presztízsének átlaga a kérdezett pártválasztása szerint

	FIDESZ	FKgP	KDNP	MDF	MSZP	SZDSZ
Kormány	53	53	60	72	44	48
Országgyűlés	55	53	55	65	48	51
Kormánypártok általában	55	56	61	66	47	48
Ellenzéki pártok általában	65	57	52	54	65	66
Rendőrség	65	60	64	71	62	64
Nyomtatott sajtó	63	62	56	56	65	66
Rádió	64	60	61	60	57	60
Televízió	63	60	60	61	54	57
Miniszterelnök	59	63	68	81	50	58
Köztársasági elnök	71	67	79	75	79	83
Önkormányzat	66	61	64	64	62	65
Szakszervezetek	56	53	53	49	55	54
Hadsereg	59	63	66	68	60	60
Bíróságok	61	59	64	65	58	65
Egyházak	60	62	79	69	56	59

Visszatérve az 1. táblázathoz, a legnagyobb mértékű tekintélyvesztést a médiumok körében tapasztalhatjuk, amelyek presztízse néhány év alatt számottevő mértékben csökkent. Azt, hogy a közszolgálati rádió és televízió, amelyek működését mindent egybevetve korábban igen magasra értékelte a közvélemény, mára elveszítette ezt a megbecsültségét, más kutatási eredmények is alátámasztják.³ Az 1994. évi választások előtti hetekben a lakosság kétharmada többé-kevésbé egyetértett azzal az állítással, hogy a rádió és a televízió a kormány szócsövénév vált, és ugyanennyien voltak azok, akik részben vagy teljesen egyetértettek azzal is, hogy a kormány minden kritikus hangot el akart hallgattatni a közszolgálati médiumokban. A megkérdezettek 43 százaléka teljesen, további 25 százaléka pedig részben egyetértett azzal is, hogy a kormány ki akarta sajátítani ezeket a tájékoztatási eszközöket. Szomorú tényként regisztrálhatjuk, hogy miközben „rendületlenül haladtunk a demokratikus jogállamiság kiteljesedése felé”, egyre kevesebben vélekedtek úgy, hogy töretlenül érvényre jut a sajtó szabadsága Magyarországon. Míg 1991-ben az emberek 35 százaléka, addig 1994 májusában mindössze 16 százaléka ítélte úgy, hogy teljesen szabad a sajtó Magyarországon. A fent leírtak súlyát növeli az a tény, hogy a nyolcvanas években a rádió és a televízió működését széles körű elégedettség kísérte, és az intézmények presztízshierarchiájában az első helyen szerepeltek. Így volt ez annak ellenére, hogy a lakosság többsége tisztában volt azzal, hogy a médiumok esetenként torzítva vagy egyáltalán nem tájékoztattak hírekről, eseményekről. Abban, hogy napjainkra nemcsak önmaga korábbi státusához mérten, hanem más intézményekkel összehasonlítva is jelentősen csökkent a két közszolgálati médium tekintélye, az jut kifejezésre, hogy a médiaháború, egyértelmű politi-

kai indíttatása ellenére, a politikai tájékoztató tevékenység területén messze túlmutató következményekkel járt, és nemcsak a tájékoztatás hitelét rombolta le, hanem a közszolgálati médiumok működésével kapcsolatos korábban tapasztalt általános elégedettséget is aláásta. Azt, hogy e rombolás a médiaháború eredménye, az is alátámasztja, hogy korábban a közvélemény-kutatások eredményei rendre azt mutatták, a közvélemény magasabbra értékeli az elektronikus médiumokat, mint a nyomtatott sajtót, mára azonban a helyzet megfordult.

A válaszok mögött kitapintható összefüggések arra mutatnak, hogy mind az elektronikus, mind pedig a nyomtatott sajtó tekintélye szorosan összefügg néhány társadalmi-demográfiai jellemzővel és politikai értékpreferenciával.

Általánosságban megállapítható, hogy az iskolai végzettség emelkedésével, és az életkor csökkenésével párhuzamosan egyre alacsonyabb a médiumok presztízse az egyes társadalmi rétegekben, és a legmagasabban iskolázott fiatalabb korosztályok körében értékelik legalacsonyabbra ezek tevékenységét. (3. táblázat.) Ugyanakkor látványos politikai megosztottság is tetten érhető e véleményekben. A korábban közölt 2. táblázatban láthattuk, hogy míg a nyomtatott sajtó presztízse a volt ellenzéki pártok támogatóinak körében magasabb, mint a volt kormánypártok hívei között, addig az elektronikus médiumok esetében éppen fordított a helyzet.

3. táblázat

Az elektronikus médiumok tekintélyének átlagpontszáma iskolai végzettség szerint

	8. ált. alatt	8. ált.	Középisk.	Egyetem, főisk.
Rádió	62	62	55	52
Televízió	60	62	53	50

Erőteljesen differenciálta a médiumok tevékenységének megítélését a vallásosság: minél erősebben kötődik a kérdezett az egyházhoz, annál valószínűbb, hogy magasra értékelte a rádió és a televízió tevékenységét, és ugyanez fordítva is igaz. (4. táblázat.) Ez a jelenség vélhetően összefügg az elmúlt néhány év során a televízióban bekövetkezett ideológia- és műsorstruktúra-váltással, mivel korábban hasonló típusú összefüggés nem érvényesült.

4. táblázat

Az elektronikus médiumok presztízisének átlagpontszáma a kérdezett világnézete szerint

	Vallásos az egyház tanítása szerint	Vallásos a maga módján	Nem tudja, hogy vallásos-e	Nem vallásos	Más meggyőződésű
Rádió	62	59	57	54	52
Televízió	62	59	59	55	49

A médiumok tekintélyének értékelésekor még egy említésre méltó jelenséget értünk tetten: összefüggés mutatható ki a sajtószabadság kérdése iránti érdeklődés és a médiumok presztízisének alakulása között. (5. táblázat.) A kialakult helyzetet ismerve nem meglepő, hogy az elektronikus médiumok tekintélye csak azokban a társadalmi rétegekben nem csökkent, amelyeknek tagjait egyáltalán nem érdeklik a médiával és a sajtószabadsággal

összefüggő kérdések, és megfordítva: minél nagyobb érdeklődés mutatkozik a kérdezettben a média és a sajtószabadság helyzete iránt, annál alacsonyabbra értékeli a médiumok presztízsét.

5. táblázat

Az elektronikus médiumok presztízsének átlagpontszáma a sajtószabadság iránti érdeklődés szerint

	A sajtószabadság kérdése		
	nem érdekli	érdekli	nagyon érdekli
Rádió	60	58	53
Televízió	60	56	47

A kutatás tapasztalatai szerint: hatalmi befolyásuk erősödésével és jelentős anyagi gyarapodásukkal fordított arányban változott az egyházak tekintélye a rendszerváltás első négy éve alatt. Arra, hogy az emberek többsége nem nagyon szimpatizál az egyházak és vezetőik politikaiszerep-vállalásával, korábbi kutatási eredmények is figyelmeztettek. Egy 1993 elején végzett közvélemény-kutatás tanúsága szerint a lakosság 57 százaléka már ekkor egyértelműen annak a véleményének adott hangot, hogy nem helyesli az egyházak politikai megnyilvánulásait.⁴ Emellett minden második megkérdezett azt is egyértelműen helytelenítette, hogy az egyházak vezetői politikai kérdésekben a nyilvánosság bármely fórumán véleményt mondjanak.

Az, hogy az emberek miként ítélik meg az egyházak működését, értelemszerűen összefügg világnézetükkel. Általánosságban minél erősebb a vallásos érzület a kérdezettben, illetve minél erősebben kötődik az egyházhoz, annál pozitívabban ítéli meg ezek tevékenységét. Ugyanakkor azonban a 6. táblázatból azt is láthatjuk, hogy az egyházak tekintélye csaknem ugyanolyan mértékben csökkent a hívők és nem hívők körében.

6. táblázat

Az egyházak tevékenységének megítélése a lakosság körében a vallásosság mértéke szerint

	1991 N = 987	1994 N = 993
	Értékelés átlaga	
Vallásos az egyház tanítása szerint	83	75
Vallásos a maga módján	73	64
Nem tudja, hogy vallásos-e	71	61
Nem vallásos	64	53
Más meggyőződésű	56	44

Számottevő presztízsvesztést könyvelhet el a parlamenti demokrácia működésének első számú letéteményese, az országgyűlés is. Arra, hogy az első szabad választások után egy évvel nem örvendett igazán nagy tekintélynek a parlament, legalábbis részben magyarázatul szolgálhat az elmúlt évtizedek súlytalan és formálisan működő parlamentjeinek közeli emléke. Arra azonban, hogy az elmúlt három év során presztízs-növekedés helyett ezzel éppen ellentétes folyamatot regisztrálhatunk, már nem kereshetjük másban a magyarázatot, csak az elmúlt négy év parlamentjének működésében.

Kutatásunk eredményei szerint az emberek többsége elégedetlen a parlamentben folyó munkával. A legtöbb kifogás a képviselők személyével, mentalitásával kapcsolatban fogalmazódik meg a közvéleményben, és a parlament presztízsvesztésének háttérében is elsősorban ez húzódik meg. Az 1994-es választások előtti hetekben mindössze a lakosság 11 százaléka vélekedett úgy, hogy a képviselők többsége alkalmas feladatának ellátására; a kérdezettek 44 százaléka részben, további 35 százaléka pedig teljesen alkalmatlannak ítélte többségüket arra, hogy vállalt feladataiknak eleget tegyenek.

Hasonlóan lesújtó eredmény, hogy a parlamenti demokrácia negyedik évének végére lényegében általánossá vált az a vélekedés, hogy a képviselők többsége elsősorban „saját pecsenyéje sütögetésére” használja fel pozícióját. Mindössze az emberek 7 százaléka utasította el egyértelműen ezt a megállapítást. Ugyanakkor a többség úgy vélte, hogy a parlamentben nem az igazán fontos dolgokról esik szó, és úgy látta, hogy a legfontosabb kérdések a parlamenten kívül dőlnek el.

A „politikacsinálók” tekintélyének alakulása összefügg azzal, hogy milyen pozícióban politizáltak az elmúlt négy év során, és mekkora hatalmat tulajdonított nekik a közvélemény. Míg az ellenzéki pártok presztízse nem változott a vizsgált periódus alatt, addig a kormányé, a koalíciós pártoké csökkent.

Figyelemre méltó összefüggések rajzolódnak ki, ha együttesen vizsgáljuk az intézmények presztízsét és a nekik tulajdonított hatalom mértékét. (7. táblázat.)

7. táblázat

Intézmények presztízsének átlaga a nekik tulajdonított hatalom mértéke szerint

		HATALOM				
		Nincs hatalma	Kis hatalma van	Közepes hatalma van	Nagy hatalma van	Nagyon nagy hatalma van
		Kormány				
T	Kormány	40	45	52	54	53
		Országgyűlés				
E	Országgyűlés	34	43	53	52	55
		Kormánypártok általában				
K	Kormánypártok	37	44	54	56	54
		Ellenzéki pártok általában				
I	Ellenzéki pártok	22	61	60	63	65
		Miniszterelnök				
N	Miniszterelnök	42	51	56	62	62
		Köztársasági elnök				
T	Köztársasági elnök	66	71	71	76	82
		Helyi önkormányzatok				
É	Önkormányzatok	48	56	61	68	71
		Szakszervezetek				
LY	Szakszervezetek	34	51	57	70	68

Általánosságban megállapítható, hogy minél nagyobb gyakorlati hatalmat tulajdonít a közvélemény egy-egy intézménynek, annál magasabb annak presztízse. Ugyanakkor érthető módon eltérő mértékben jellemzi ez az összefüggés a kormányon lévők és az ellenzéki pozícióban politizálókat.

A tekintély és hatalom kapcsolatát elemezve – amint a 8. táblázaton látható korrelációs mátrixból kiderül – másfajta összefüggéseket is regisztrálhatunk.

8. táblázat

A politikai intézmények tekintélye és hatalma közötti korreláció mértéke

HATALOM									
		Kormány	Országgyűlés	Korm.-pártok	Ellenz. pártok	Min.-elnök	Közt. elnök	Helyi önkorm.	Szakszerv.
T	Kormány	.0373	.1019**	.0369	.0787	.0984*	.2149**	.1534**	.0921*
E	Országgyűlés	.0113	.1349**	.0708	.0683	.0934*	.1592**	.1278**	.1295**
K	Kormánypártok	.0549	.0927	.0699	.1681**	.1162**	.2069**	.1353**	.1191**
I	Ellenzéki pártok	.0394	.0483	.1102**	.1028**	.0781	.0051	.0028	.0827*
N	Min.-elnök	.0396	.1303	.0225	.0794*	.1500**	.2439**	.1833**	.0863*
T	Közt. elnök	.1952**	.2573**	.1822**	.0384	.2152**	.2226**	.1433**	.0689
É	Helyi önkorm.	.1109**	.1178**	.0688	.0200	.1375**	.1840**	.3013**	.1705**
LY	Szakszervezetek	.0900*	.0906*	.0995**	.0489	.1060**	.0953*	.1601**	.5150**

* $0.10 > p > 0.05$

** $0.05 > p > 0.01$

A korreláció szorosságát jelző mutatószámok mentén végighaladva sajátos összefüggéseket érhetünk tetten: nevezetesen a kormány és az országgyűlés intézményeinek tekintélye rendre erős korrelációt mutat az ellenzéki intézményeknek tulajdonított hatalom mértékével. Ez arra enged következtetni, hogy akik az átlagosnál elégedettebbek a kormány és intézményei, valamint a parlament elmúlt négy évben nyújtott teljesítményével, azok az átlagosnál magasabbra értékelik a köztársasági elnök, az ellenzéki pártok és a helyi szervezetek hatalmát. Ez a gondolkodás egy olyan elképzelésből táplálkozhat, amely szerint a kormánypártokat és a parlamentet az akadályozta meg egyébként is magasra értékelt teljesítményük meghaladásában, hogy nem rendelkeztek elég hatalommal ahhoz, hogy megfelelően érvényre juttathassák elképzeléseiket és akarataikat, azaz a köztársasági elnök, az ellenzéki pártok és a helyi intézmények túlhatalma épített gátat a kormány tevékenysége elé. Általánosabb azonban az a vélemény-összefüggés, amely szerint arra, hogy hogyan alakultak a dolgok az országban az elmúlt négy év során, a legnagyobb befolyással a

kormány, illetve kormánypártok, a miniszterelnök és az országgyűlés voltak, és a hatalom mértékével fordítottan arányos a teljesítményükkel való elégedettség.

További figyelemre méltó összefüggést regisztrálhatunk a mátrix átlója mentén haladva. Minél távolabb kerülünk az elmúlt négy év központi hatalmi intézményeitől, annál szorosabbá válik a kapcsolat az intézmények presztízse és az ezeknek tulajdonított hatalom mértéke között.

Ezen általánosan érvényesülő tendenciák mellett a kutatási eredmények arra is rámutatnak, hogy az ország vezetésével való elégedettség nagyon is konkrét motivációkkal függ össze. Nevezetesen pozitív összefüggés mutatkozik a kárpótláshoz, az igazságtételhez, az EXPO-hoz való viszony és a kormány munkájának megítélése között. (9. táblázat.)

9. táblázat

A kormány presztízisének átlaga az expo, a kárpótlás és az igazságtétel kérdése iránti érdeklődés mértéke szerint

		Kormány presztízisének átlaga
Expo	nem érdekli	50
	érdekli	54
	nagyon érdekli	57
Kárpótlás	nem érdekli	49
	érdekli	54
	nagyon érdekli	58
Igazságtétel	nem érdekli	50
	érdekli	56
	nagyon érdekli	57

Az első szabadon választott kormány nagyobb tekintéllyel rendelkezik azok körében, akik számára az itt felsorolt kormányzati döntések fontosak voltak. Jól számított tehát az előző kormány, amikor ezektől az intézkedésektől népszerűségének növekedését remélte, „csupán” azok számosságát mérte fel rosszul, akiknek körében kormánypárti szavazatra konvertálódhatott a kedvező fogadtatás. Ugyanakkor ugyanebben a körben nem tarthatnak igényt számottevő érdeklődésre olyan kérdések, mint az infláció problémája, a szakszervezetekkel kapcsolatos kérdések, a médiák függetlensége, a munkanélküliség. Anélkül, hogy túlpszichologizálnánk a válaszok értelmezését, kézenfekvőnek tűnik az a feltevés, hogy itt a válaszok háttérében egyfajta hárítási mechanizmus működik. Nevezetesen: az ekképpen vélekedők feltételezhetően a súlyos kérdések szőnyeg alá söprésével, illetve bagatellizálásával próbálják saját gondolkodásukban feloldani azt a disszonanciát, hogy a kormány éppen e korántsem elhanyagolható területeken szenvedte el a leglátványosabb kudarokat.

A Kádár-rendszer gyakorlatilag semmiféle mozgásteret nem nyújtott a munkavállalói szolidaritásnak; a szakszervezetek hatalmat kiszolgáló tevékenysége azt eredményezte, hogy a paternalista alapokon nyugvó egyéni érdekérvényesítés mechanizmusai erősödtek meg, és váltak követendő magatartásmintává a munkavállalók körében. A szakszervezetek működése kimerült néhány szociális juttatás – üdülői beutaló, óvodai férőhely, szociális segély stb. – osztogatásában, de még ebben sem élveztek valódi autonómiát. Tekintettel arra, hogy

Magyarországon a szakszervezeti mozgalom mozgástere korábban – a 20-as, 30-as években – is meglehetősen korlátozott volt, a történelmi hagyományokból gyakorlatilag teljes mértékben hiányzik a munkavállalói szolidaritás élménye. Más közvélemény-kutatások eredményei is igazolják, hogy az emberek nincsenek tisztában a szakszervezetek valódi funkcióival, és az érdekérvényesítés területén nincsenek valódi elvárásaik a szakszervezetekkel szemben.⁵ A hagyományok mellett a jelenlegi gazdasági és politikai helyzet is inkább az egyéni érdekérvényesítés, semmint a szolidaritás erősödésének irányába mozdítja a munkavállalókat. E tényezők szolgálnak magyarázatul arra, hogy 1991-ben is a szakszervezetek presztízse volt a legalacsonyabb, és tekintélyük az elmúlt évek során sem emelkedett. Így van ez az életkörülmények és a munkahelyek biztonságának drámai romlása ellenére, mégpedig azért, mert a szakszervezetek nemcsak a presztízshierarchiában sorolódtak az utolsó helyre, hanem a hatalmi befolyásukat tekintve is. Amint a korábban bemutatott korrelációs mátrix tükrözi, a szakszervezetek esetében függ a legerőteljesebben össze a hatalom és a tekintély, ami azt jelenti, hogy az emberek világosan érzékelik, hogy az érdekvédelmi intézmények megfelelő működésének domináns kritériuma a hatalom minél erősebb befolyásolása. A társadalom döntő többsége úgy véli, hogy a szakszervezeteknek gyakorlatilag semmiféle befolyása nincsen arra, hogy az országban hogyan alakulnak a dolgok. Vélhetően hosszabb időnek kell eltelnie addig, amíg az emberek ráébrednek, hogy az érdekvédelemben hosszú távon hatékonyabb eszköz az együttes, mint az egymás rovására történő érdekérvényesítés.

Az egyetlen politikai intézmény, amelynek működését általános és növekvő tekintély övezi, a köztársasági elnöki pozíció. A Göncz Árpád által megtestesített intézmény a társadalom széles rétegeinek megelégedését vívta ki az elmúlt évek során. Amint várható is volt, a legnagyobb tekintélynek az SZDSZ támogatóinak körében örvend, és mindössze egy viszonylag jól definiálható szűk kisebbség adott hangot működésével kapcsolatos elégedetlenségének. Göncz Árpád, pontosabban a köztársasági elnök intézménye csupán a politikai szélsőségekkel szimpatizálók körében nem rendelkezik semminemű presztízzsel. A (szélső)jobboldali értékeket képviselő pártok – a MIÉP, az FKgP – támogatói között a legalacsonyabb a köztársasági elnök megbecsülése, de az átlagosnál alacsonyabb a tekintélye a Munkáspárt szavazói között is. Mindenekelőtt az önmagukat szélsőjobboldalinak és szélsősegesen konzervatívnak valló réteg tagjai azok, akik határozott elégedetlenséget kifejező véleményt képviseltek a köztársasági elnök tevékenységével kapcsolatban.

Annak, hogy a köztársasági elnöknek az elmúlt évek politikai viharaiiban, az ellene mesterségesen keltett hecckampányok ellenére is sikerült megőrizni tekintélyét, nemcsak azért van különös jelentősége, mert így legalább a legfontosabb közjogi méltóság presztízse sértetlen maradt, hanem azért is, mert ez feltételezhetően önmagán túlmutató súllyal bír a politikai intézmények legitimálásában, a politikai rendszerbe vetett bizalom erősödésében. Utóbbi folyamatok jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni, a legitimitás és a bizalom erősödése nélkül ugyanis nehezen képzelhető el az előtünk álló gazdasági és szociális válságokkal terhes időszak átvészélése, az egymást követő és egyre kezelhetetlenebbé váló társadalmi megrázkódások elkerülése.

¹ Interjú Adam Michnikkel. *Kritika*, 1994/6.

² Az 1991. évi vizsgálatot a Magyar Közvélemény-kutató Intézet, az 1994. évit az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport végezte. Az adatfelvételek mindkét esetben 1000 fős, országos reprezentatív mintán történtek, személyes megkérdezéssel.

³ Vásárhelyi Mária: *A médiaháború áldozata a média*. Nyilvánosság Klub, Budapest, 1992.

⁴ Ez a kutatás szintén az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportjában készült 1993 januárjában.

⁵ Lásd például: Kurtán, S.–Sándor, P.–Vass, L. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 1992 és 1993*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány–Economix Kft., Budapest.

Bartók János–Terestyéni Tamás

A TELEVÍZIÓS TÁJÉKOZTATÁS ÉS A KÖZÖNSÉG A VÁLASZTÁST KÖVETŐ IDŐSZAKBAN

A Jel-Kép 1994/2. számában beszámoltunk arról a kutatásról, amelyben azt a kérdést vizsgáltuk, hogy miképpen viszonyult a közönség különféle aktuális belpolitikai témaköröknek ahhoz a napirendjéhez, amelyet a tévéhíradók tártak elé az 1994-es parlamenti választásokat megelőző több mint féléves időszakban.¹ Megállapítottuk, hogy 1993 novembere és 1994 áprilisa között a tévéhíradók témastruktúrájában „folyamatosan és jelentős súllyal voltak jelen azok a témakörök, amelyek közismerten a Magyar Demokrata Fórum vezette kormánykoalíció szívügyei közé tartoztak, így a határokon kívüli magyarság, a privatizáció, a kárpótlás, az expo, az igazságtétel, a közszolgálati médiumok, ugyanakkor meglehetősen ritkán jelentek meg az ország legsúlyosabb gazdasági problémáit tükröző tartalmak: a külföldi adósságállományról és az inflációról alig esett szó, de a munkanélküliség is csak a tavaszi hónapokban került a viszonylag gyakrabban érintett témák közé”. A vizsgálatból kitűnt, hogy a tévéhíradó témaorientációja a nézők jelentős hányada számára is jól kitapinthatóvá vált. „A választás előtti időszakban a közönség egészében véve úgy érzékelte: az aktuális témakörök közül az országgyűlési és a pártpolitikai információk mellett a televízió a kárpótlásból, a határokon kívüli magyarok ügyéből, a közszolgálati médiumokért folytatott harcból, a privatizációból, a világkiállításból és az igazságtételből álló csomagot akarta a leginkább eladni, miközben a gazdasági problémákat, elsősorban az inflációt és a külső adósságot... háttérben igyekezett tartani.” Végül vizsgálatunk arra is rámutatott, hogy a közönséget reprezentáló „kérddezettek többségét alapvetően olyan témakörök – elsősorban az árak, az infláció és a munkanélküliség – foglalkoztatták leginkább, amelyek közvetlen hatással vannak mindennapi életkörülményeikre”, ugyanakkor egyfelől a politikai élet fejleményei (parlamenti események, a pártok versengése), másfelől azon témakörök, amelyeket fentebb az MDF vezette koalíció szívügyeinek neveztünk, így a közszolgálati média, a világkiállítás, a határokon kívüli magyarság és a privatizáció, még a közönség felének érdeklődésére sem tarthattak számot, a kárpótlás és még inkább az igazságtétel pedig a legkisebb érdeklődést kiváltó témakörök közé tartoztak. Vagyis „a potenciális közönség többségének napirendjét olyan gazdasági ügyek vezették, amelyek a tévéhíradó napirendjében kevésbé vagy szinte alig tárgyalt témakörök voltak, és fordítva: azok a témakörök, amelyeket a tévéhíradó erősen kultivált, csak a közönség viszonylag kisebb vagy egészen szűk körében váltott ki érdeklődést”.

A parlamenti választások és a tévéhíradó stábjának kicserélődése után megismételtük a televíziós napirend és a közönség viszonyára vonatkozó 1993–1994. évi téli és tavaszi

adatfelvételeinket. Az újabb vizsgálatnak a tévéhíradók napirendjét kutató része, amely az 1994. július 18. és október 10. közötti időszakra terjedt ki – éppúgy, mint korábban –, a Nyilvánosság Klub Monitor Csoportjának a tartalomelemzésére támaszkodott. A közönség napirendjének elemzését az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportja végezte OTKA-támogatással (OTKA-témaszám: T 006923). Az ehhez szükséges kérdőíves adatfelvételt a Kutatócsoport megbízásából a Szonda–Ipsos bonyolította le 1994 szeptemberének második felében a 14 éven felüli lakosság országos, 1000 fős, a nem, az életkor, az iskolázottság és a településtípus szerinti reprezentatív mintáján.

A TÉVÉHÍRADÓ NAPIRENDJE

Mint várható volt, a témák említési gyakoriságának az 1. táblázaton látható listáját a parlamenti és pártpolitikai események vezették, vagyis a választások után is jól érvényesült az a tendencia, hogy a mértékadónak számító forrásokban a politikai intézmények, illetve a politikusok a fő „hírcsinálók”. Ezt leszámítva azonban jó néhány jelentős eltérést tapasztaltunk a választások előtti időszak tévéhíradóihoz képest. (Zárójelben olvashatók az 1994. február és április között mért téma-előfordulási gyakoriságok százalékban.)

1. táblázat

Aktuális témakörök előfordulása az esti tévéhíradóban 1994. július vége és október közepe között (százalékban)

Parlamenti események (5,1)	6,0
Pártok versengése, választások (17,9)	5,7
Önkormányzatok tevékenysége (1,5)	5,4
Közbiztonság, bűnözés (3,5)	4,8
A közszolgálati médiumok (3,6)	3,8
Privatizáció (4,5)	3,5
Az 1996-os budapesti világkiállítás (1,6)	3,4
Határokon kívüli magyarok élete (4,2)	2,8
A szakszervezetek tevékenysége (1,2)	2,2
A környezet (víz, levegő stb.) állapota (1,2)	2,1
Egyházak, vallások, hitélet (1,4)	1,9
Áremelkedések, infláció (0,9)	1,6
A bősi Duna-erőmű (1,7)	1,2
Kárpótlás (2,4)	1,0
Munkanélküliség (2,1)	0,9
Az ország külföldi adósságállománya (0,7)	0,6
Igazságtétel (1,5)	0,4
A népesedés problémái (0,4)	0,1
Az összes elemzett műsoregység	1282

A legszembevetőbb, egyúttal a leginkább magától értetődő változás az volt, hogy a választások után a pártpolitikával, a pártok versengésével, a választásokkal kapcsolatos tartalmak kiemelkedő vezető helyükről jelentősen visszaszorultak. Nyilvánvalóan a vizsgált időszak aktuális eseményei – így az önkormányzati törvény módosítása és az önkormányzati választásokra készülés, valamint a világkiállítás lemondásának kilátásba helyezése – magyarázták az önkormányzatok témakörének feltűnően nagymértékű, illetve az expo témakörének szintén jelentős felfutását, de a közbiztonsággal és a közszolgálati médiumokkal kapcsolatos tartalmak magas gyakorisága is bizonyára közvetlenül összefüggött a Mátyás-templomnál történt robbantással, illetve azzal, hogy a választáson győztes politikai erők megfogalmazták a médiatörvény tető alá hozásának szükségességét. Nem látszanak ilyen közvetlen (esemény) motívumok a mögött, hogy a választások előtti időszakhoz képest a nyár végi, őszi eleji hónapokban jelentősen feljebb került a tévéhíradó napirendjében a szakszervezetek, az áremelkedések és a környezeti problémák témaköre. (A szakszervezeti témakör gyakoribbá válása persze összefügghetett azzal, hogy a választási győzelem nyomán a Nagy Sándor személyén keresztül az MSZP-ben magas szinten is képviselt MSZOSZ-vonal a korábbinál lényegesen nagyobb politikai súlyra tett szert).

A munkanélküliséggel kapcsolatos tartalmakat leszámítva egy csokorba foghatók azok a témakörök, amelyek a tavaszi hónapokhoz képest a választások után jelentősebbnek mondható mértékben visszaszorultak a tévéhíradó napirendjében: a határokon kívüli magyarság, a kárpótlás, a privatizáció, az igazságtétel – vagyis az MDF vezette koalíció szívügyei – szerepeltek a korábbiakhoz képest kevésbé kultivált témakörök között.

Ezen utóbbi témák viszonylagos háttérbe kerülésénél azonban valószínűleg lényegesen fontosabb egy általános stílusbeli váltás. Mint a választások előtti vizsgálatainkban rámutattunk, az akkori tévéhíradóknak az egyik, a napirenddel szorosan összefüggő jellegzetessége az volt, hogy „10–12 százalékot tettek ki az olyan műsoregységek, amelyek ünnepi eseményekről, koszorúzásokról, avatásokról, megemlékezésekről, évfordulókról, egyházi szertartásokról és világi ünnepekről számoltak be. Ezek a nemzeti és egyházi szimbólumokat sűrűn és nyomatékosan felvonultató műsoregységek mind formájukban, mind tartalmukban többnyire igen távol estek attól a diskurzustól, amely a modern hírközlést jellemzi: funkciójuk nyilvánvalóan nem az volt, hogy az aktualitásokról, a fontos, sokakat érintő ügyekről, a közintézmények tevékenységéről, a közös problémákról és a megoldásukra tett lépésekről tájékoztassanak, hanem hogy nemzeti, történelmi, vallási hagyományokat prezentáljanak, és az ezen hagyományokkal való azonosulás és a bennük való feloldódás élményét kínálják”. A választások után vizsgált időszakban az ilyen, a tárgyyszerű hírközlés szempontjából diszfunkcionális jegyeket mutató műsoregységek gyakorlatilag teljesen eltűntek a tévéhíradóból.

Egészében véve tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a tévéhíradóban, bár a napi politikai és egyéb aktualitások visszatükröződéseként számos témakör napirendbeli helyzete jelentősen megváltozott a választások előtti időszakhoz képest, a legfontosabb változás bizonyára az volt a választások után, hogy az az MDF vezette koalíció szellemiségéhez közel álló témaorientáció és stílus, amely a választások előtti időszakban a tévéhíradót jellemezte, jelentősen meggyengült, illetve teljesen lekerült a képernyőről.

MI FOGLALKOZTATTA A KÖZÖNSÉGET?

1994 szeptemberében – a választások után több mint három hónappal – azt találtuk, hogy a közönség érdeklődésének gyakorlatilag ugyanaz volt a témaszerkezete, mint közvetlenül a választásokat megelőző időszakban: a pártpolitikának a választásokkal legszorosabban összefüggő témakörét, valamint a közszolgálati médiumok ügyét leszámítva a 18 kiválasztott témakör szinte azonos, vagy legalábbis nagyon hasonló értékekkel a rangsornak szinte azonos helyén tűnt fel, mint tavasszal. (2. táblázat.) Így a választások után is változatlanul érvényes volt az a korábbi megállapításunk, hogy a televízió potenciális közönségét elsősorban olyan kérdéskörök – az árak, az infláció és a munkanélküliség – foglalkoztatták, amelyek közvetlen hatással vannak a mindennapi életkörülményekre. E témakörökhöz képest a kérdezettek többsége lényegesen kisebb érdeklődést jelzett egyfelől a politikai élet fejleményei (az országgyűlés eseményei, a pártok versengése), másfelől az MDF vezette koalíció szellemiségéhez közel álló témacsoport (kárpótlás, igazságtétel, határokon kívüli magyarok, privatizáció) iránt.

2. táblázat

A közönség érdeklődése 1994 szeptemberében (százalékban)

	Nagyon érdekli	Érdekli	Nem érdekli
Áremelkedések, infláció (73)	82	14	4
Munkanélküliség (51)	54	31	15
Közbiztonság, bűnözés (50)	50	38	12
Az önkormányzatok tevékenysége (16)	20	39	41
A környezet állapota (22)	18	51	31
Az ország külső adóssága (6)	9	45	46
Az 1996-os világkiállítás (6)	7	35	58
Privatizáció (6)	6	27	67
Egyházak, vallások, hitélet (6)	6	20	74
Kárpótlás (5)	5	19	76
Pártok versengése, választások (20)	5	30	65
A közszolgálati médiumok (10)	5	35	60
Parlamenti események (2)	4	31	65
A népesedés problémái (4)	3	21	77
A határokon kívüli magyarok (4)	3	33	64
A bősi Duna-erőmű (2)	2	32	66
Igazságtétel (2)	2	14	84
A szakszervezetek tevékenysége (2)	2	21	77

Ha a 2. táblázat adatait összevetjük az 1. táblázattal, mindenekelőtt azt a következtetést kell levonnunk, hogy a tévéhíradó napirendje és a közönség érdeklődése között a választások

után is mély szakadék állt fenn: ami a közönséget egészében véve nagyon foglalkoztatta (a mindennapok gazdasági problémái), az a tévéhíradóban viszonylag ritkábban került terítékre, amit viszont a hírműsor leginkább kínált (a politika), az az emberek jelentős részének érdeklődésétől meglehetősen távol esett. (Természetesen ennek a távolságnak a mértéke különböző életkori, iskolázottsági, foglalkozási stb. csoportokban nagyon eltérő. Hogy csak egyetlen triviális példát említsünk, a középkorú, magasabban iskolázott, a munkamegosztásban kedvezőbb helyet elfoglaló „művelt” közönségrégeket – szemben a legfiatalabb és legidősebb korosztályokkal, az alacsony iskolázottakkal, a munkamegosztásban kedvezőtlenebb helyet elfoglalókkal – a politika eseményei is kiemelten foglalkoztatják.²⁾

A szakadék meglelte ellenére azonban bizonyos vonatkozásokban kisebb mértékű közeledést is tapasztalhattunk a tévéhíradó napirendje és a közönség érdeklődése között. A közeledés elsősorban annak tudható be, hogy az új szerkesztésű hírműsorban azok, a közönség körében sokak által diszpreferált témák, amelyek a választások előtti híradó erősen kultivált témakörei voltak – így a kárpótlás, az igazságtétel, a határokon kívüli magyarok és a privatizáció –, a választások után a témák említéseinek rangsorában lejjebb kerültek, miközben az inflációnak, a közbiztonságnak és a környezetnek a széles közérdeklődésre számot tartó témakörei némileg nagyobb teret nyertek a híradó napirendjében. Azt, hogy egy ilyesféle közeledést a közönség is érzékelt, közvélemény-kutatásunk eredményei is igazolták.

A TELEVÍZIÓS NAPIREND ÉRZÉKELÉSE A KÖZÖNSÉG KÖRÉBEN

A kérdezetteknek arra a kérdésre adott válaszai, hogy tapasztalataik szerint az általunk kiemelt 18 témakör közül melyek azok, amelyekkel a televízió sokat, és melyek azok, amelyekkel keveset foglalkozik, a 3. táblázat adatai szerint egyértelműen azt jelezték, hogy 1994 szeptemberében a vizsgált minta tagjainak nem kis hányada jelentősen eltérő napirendet érzékelt, illetve vélt érzékelné a választásokat megelőző időszakhoz képest. (Zárójelben az 1994. áprilisi adatfelvétel adatai arról: a kérdezettek hány százaléka vélte úgy akkor egy-egy témakörrel kapcsolatban, hogy a televízió nagyon sokat foglalkozik vele.)

3. táblázat

Vélemények 1994 szeptemberében arról, hogy a televízió mivel mennyit foglalkozik (százalékban)

	Nagyon sokat foglalkozik vele	Sokat foglalkozik vele	Nem nagyon foglalkozik vele
Az 1996-os világkiállítás (21)	40	41	21
Parlamenti események (34)	32	43	25
Áremelkedések, infláció (11)	30	34	36
Közbiztonság, bűnözés (13)	20	49	31
Bősi Duna-erőmű (11)	21	42	37
Munkanélküliség (13)	21	46	33
A közszolgálati médiumok (23)	21	40	39

	Nagyon sokat foglalkozik vele	Sokat foglalkozik vele	Nem nagyon foglalkozik vele
Kárpótlás (24)	16	43	41
Privatizáció (23)	16	41	43
A határokon kívüli magyarok (16)	10	44	46
Pártok versengése, választások (44)	11	33	56
Az ország külső adóssága (2)	7	35	58
Egyházak, vallások, hitélet (9)	6	34	60
A környezet állapota (4)	5	38	57
Igazságtétel (11)	3	27	70
Az önkormányzatok tevékenysége (1)	3	20	77
A szakszervezetek tevékenysége (2)	0	11	89
A népesedés problémái (1)	0	10	90

A közönség által 1994 őszén érzékelt napirendben a választások előtti eredményekkel összehasonlítva jelentős mértékben hátrébb sorolódtak a kárpótlás, a privatizáció, a határokon kívüli magyarok és az igazságtétel, továbbá valamelyest az egyházak témakörei, ugyanakkor előrébb kerültek az áremelkedések, a munkanélküliség, a külső adósságok és a közbiztonság témakörei. Vagyis a kérdezettek úgy érzékelték, hogy a televíziós napirendben az MDF vezette koalíció szellemiségéhez közel álló témaorientáció némileg visszaszorult, miközben erősödött azon témakörök kultivációja, amelyek a lakosság és az ország – főleg gazdasági természetű – gondjaival kapcsolatosak. Ez egyben azt is jelenti, hogy a közönség jelentős része úgy érzékelt, a választások utáni televíziós napirend kevésbé állt távol attól a napirendtől, amelyet az emberek nem kis hányada magáénak érezhet: nagyobb szerepet kapott benne a sokakat – a többséget – leginkább foglalkoztató gazdasági problematika, és kisebbet az a viszonylag kevesebb embert megragadó témaorientáció, amelyet a választások előtti tévéhíradó kultivált.

Felvetődik természetesen a kérdés, vajon a kérdezettek által a televízióknak tulajdonított napirend milyen mértékben a tényleges napirend valós visszatükröződése, és milyen mértékben a közönség (egy részének) projekciója, feltételezése arról, hogy a megváltozott belpolitikai kontextusban az új szerkesztőségű tévéhíradó az elődjéhez viszonyítva mit tart fontosnak és kevésbé fontosnak.

Nem kétséges, hogy a kérdezettek válaszai nem kis részben valós változásokat tükröztek vissza. Mint láttuk, a kárpótlás, az igazságtétel, a határokon kívüli magyarok és a privatizáció témakörei, amelyek igen erősen kötődtek az MDF vezette koalícióhoz, némileg valóban visszaszorultak a tévéhíradó napirendjében, és néhány, a mindennapi gondokkal kapcsolatos témakör, így az infláció, az áremelkedések, valamint a környezet és a közbiztonság problémái pedig valóban gyakrabban kerültek terítékre 1994 őszén, mint a választások előtt. Hozzátehetjük, hogy a napirend változásának érzetét bizonyára igen jelentős mértékben táplálta azoknak a hírközlés szempontjából diszfunkcionális műsoregységeknek és stílisis jegyeknek az eltűnése, amelyek a választások előtti tévéhíradó szellemiségére meghatározó módon rányomták a bélyegüket. Ezzel együtt a mindennapi gazdasági problémákkal kapcsolatos témakörök súlya a tévéhíradó napirendjében közel sem növekedett olyan mértékben

és olyan szisztematikusan, mint ahogy azt a kérdezettek érzékelni vélték. Igaz ugyan, hogy az új szerkesztésű hírműsorban többször esett szó az áremelkedésekről, az inflációról, mint a választások előtti híradóban, a külső adósságok, de még inkább a munkanélküliség témakörének előfordulási gyakorisága azonban nemhogy nem emelkedett, hanem csökkent a választások után vizsgált hónapokban. Tehát a kérdezettek közül azok, akik szerint a mindennapi gazdasági gondok tárgyalása globálisan nagyobb teret kapott a választások utáni tévéhíradóban, valójában nem a tényleges napirendet érzékelték, hanem – megkockáztathatjuk a feltételezést – a kormányváltáshoz fűződő várakozásaikat vetítették bele a témakörök előfordulási gyakoriságával kapcsolatos válaszaikba.

JEGYZETEK _____

¹ Terestyéni Tamás: Szakadék a televíziós tájékoztatás és a közönség között. *Jel-Kép*, 1994/2.

² Minderről részletesebben lásd az idézett cikknek A közérdeklődés szerkezete és rétegződése című fejezetét.

Gálik Mihály

VERSENY ÉS SZABÁLYOZÁS AZ ÚJSÁGPIACOKON

A magyar sajtó piacosodása az ismert politikai változások nyomán már a nyolcvanas évek végén elkezdődött, s 1990-ben, néhány hónap leforgása alatt, a külföldi tőke jelentős részvételével szinte be is fejeződött. A lapkiadás a magyar gazdaság leghamarabb privatizált ágazata lett, az állami szektor súlya, ha csak a közvetlen tulajdonlást nézzük, jelentéktelenre zsugorodott. Igaz, néhány állami többségi tulajdonú bank jelentős sajtóportfóliót hozott össze magának, de még ezt beszámítva is az állami tulajdon aránya az egyes részpiacokon messze alatta maradt a magánkiadókénak.

A sajtópiac kialakulásának folyamata természetesen nem volt mentes indulatoktól, vitáktól, botrányoktól, egyéni és kollektív drámáktól, szóval mindattól, ami a piacgazdaság kialakulását – úgy tűnik – óhatatlanul kíséri. Ez persze csak a dolog felszíne. Amit olvasóként tapasztalunk, az az, hogy megnövekedett a kínálat, több ezer új lap jelent meg, próbálja megtalálni a maga közönségét. Igaz, a bukás is mindennapos dologgá vált, lapok százai, új és régi címek hullottak ki a rostán. A lapágazat szerkezete negyvenévnyi dermedtség után nemcsak megmozdult, de évek óta dinamikusan változik.

Most, hogy lassan közvetlen élményünk is van már a lappiacok működéséről, talán megérett az igény arra, hogy a dolgok mélyére ássunk. Ez a tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a politikailag legérzékenyebb ágazat, az újságkiadás piaci törvényszerűségeit, illetve ezek következményeit bemutassa. A modell a fejlett piacgazdaság újságipara, nem is lehet más, ez közvetíti ugyanis hozzánk a mintákat. E minták itthoni érvényesüléséről, illetve a befogadás sajátosságairól a tanulmány végén teszünk néhány tézisszerű megállapítást.

AZ ÚJSÁG FOGALMA ÉS FÖLDRAJZI PIACAI

Az *újság* körülhatárolt földrajzi piacokon terjesztett, az adott közönség általános érdeklődésének kielégítését szolgáló, rendszeresen – naponta vagy hetente – kiadott nyomtatott médium, amely szokásosan híreket, kommentárokat, leírásokat, tudósításokat, fotókat és hirdetéseket tartalmaz.

Az újságok csoportosítására az alábbi ismérveket alkalmazhatjuk:

- területi: helyi, nagyvárosi, regionális, országos és nemzetközi terjesztésű újságok;
- megjelenési gyakoriság: napi (reggeli, esti) és heti;
- tartalmi: minőségi, közéleti és népszerű (bulvár);
- tematikus: általános és szakosodott (üzleti, sport);
- politikai: baloldali, pártatlan és jobboldali; illetve liberális, közéleti és konzervatív.

Tárgyalásunk során használni fogjuk a *napilap*, illetve a *hetilap* kifejezéseket is. A napilapok és a hetilapok az újságok megjelenési gyakoriság szerinti két csoportját képezik.

Az egyes újságok közötti *közvetlen helyettesíthetőség* – ennek a tényezőnek döntő szerepe van a versenyben – csak akkor áll fenn, azaz az újságok csak akkor tartoznak ugyanabba az iparágba, ha mind az öt ismérv szerint azonos kategóriába esnek. Természetesen a helyettesíthetőség lazább értelmezésében az általános napilap versenyez mind a sport-, mind az üzleti napilapokkal, egy-egy újság vasárnapi kiadása az általános politikai hetilapokkal stb.

Az egyes településekre jellemző „kiskereskedelmi zóna” (retail trading zone) képezi az újságok releváns piacát, amennyiben az újságot helyi médiumnak tekintjük. A nagyvárosokban, a metropolisokban maga a nagyváros és vonzáskörzete lehet a megfelelő piac. Egyes újságok a maguk földrajzi piacát a valamilyen szempont alapján kijelölt területben (designated market area) találják meg.

A területi elv szerint vizsgálva élesen elválik egymástól az észak-amerikai és az európai médiafejlődés. Az Egyesült Államokban az újság mindenekelőtt helyi médium, az országos napilap, bár létezik – The Wall Street Journal, The USA Today –, kivételes jelenség. Az USA-ban az országos napilapok aránya a részesedési mutatókat tekintve az újságpiacon belül elenyésző, nagyságrenddel kisebb, mint az európai országokban. Az Egyesült Államok kontinensnyi mérete, településszerkezete, az ország kialakulásának történelmi körülményei, a helyi hatalom jelentősége mind-mind hozzájárulnak ehhez a kirívó strukturális különbséghez.

Összehasonlításként: a brit lappiacon, amely a népességet tekintve körülbelül ötöde, a vásárlóerőt tekintve pedig körülbelül tizede az amerikaiaknak, 1991-ben – az alacsony példányszámú napi Morning Start és a heti sportlapot leszámítva – 11 országos napilap és 9 országos hetilap volt jelen. Az országos napilapok példányszáma százazres kerekítésben a 300 000–3 700 000-es sávban, az országos hetilapoké a 400 000–4 800 000-es sávban szóródott. A címek, azaz az újságpiacon jelen lévő, önálló címmel (márkával) rendelkező termékek nagyjából fele-fele arányban oszlottak meg az ún. minőségi és a népszerű kategóriák között, példányszám alapján természetesen ez az arány erősen a népszerű kategória javára billen (Britain, 1992).

Az európai országok közül Olaszország és Spanyolország újságpiaca tér el látványosan az átlagtól: a fogyasztás alacsony, az országos napilapok súlya igen csekély, kicsit szélsőségesen fogalmazva akár az is megkérdőjelezhető, hogy ilyenek egyáltalán léteznek. A két ország relatíve alacsony újságfogyasztása jórészt kulturális okokra vezethető vissza, hiszen a XIX. század végéhez közeledve, amikor az újság már javában tömegmédium Angliában, Németországban vagy az USA-ban, a dél-európai országban még a lakosság jó része írástudatlan. A rendkívül fejlett újságpiaccal rendelkező Németországban is kevés az országos cím, feltűnően erős a regionális sajtó: ebben minden bizonnyal a nemzetállam kialakulásának ismert történelmi tényezői játszzák a meghatározó szerepet. A többi fejlett európai országokban is igen jelentős a helyi és regionális sajtó, így az amerikai kutatók azon szemlélete, miszerint az újság elsősorban helyi médium, árnyalva ugyan, de a fejlett piacgazdaságok mindegyikében értelmezhető.

A politikai irányultságot tekintve alapvető változáson mentek át a fejlett országokban az újságok az elmúlt évtizedekben: a pártokhoz, a kormányzathoz, a szervezett érdekcsoportokhoz deklaráltan kötődő újságok napjainkra szinte eltűntek vagy ha fenn is maradtak, többnyire marginalizálódtak. Az okot minden bizonnyal a piaci viszonyok logikájában kell keresnünk. A többi tömegkommunikációs eszközzel éles versenyben álló általános tartalmú újság ma már nem engedheti meg magának, vagy talán csak a legnagyobb piacokon engedheti meg bizonyos kulturális tradíciók erőssége okán, hogy ne a nagyközönség egészéhez, hanem annak csak egy, a politika, az ideológiák, a különböző érdekek mentén szerveződő csoportjához szóljon. Az újságok fő bevételi forrása ma már a hirdetés, az általános tartalmú újság olvasóközönségének bármiféle szegmentálása a maga kategóriáján – minőségi, középutas és bulvár – belül drágítja az ezer olvasó elérésének költségét, rontja a kiadó versenyképességét.

Mondhatni: ízlés dolga is, ki hogyan ítéli meg az újságok, az írott sajtó legnagyobb hatású véleményformálói politikai irányvonalának középre csúszását, homogenizálódását, de azért itt nyilvánvalóan többről van szó. Nem alaptalan a médiapiac kritikusaik azon felvetése, hogy mindez a társadalomban kellő nyilvánosságot kapó vélemények sokszínűségének rovására megy, s ez aligha kívánatos jelenség. Ugyanakkor a szélsőségek kiszorulása, a piac által is ösztönzött, jutalmazott pártatlanság kétségkívül pozitív elem az újságok szerkesztésében.

Egyébként a lapágazat „klasszikus” terméke, az általános tartalmú, naponta megjelenő újság, kevésbé szabatosan fogalmazva: a politikai napilap. Az általános tartalmú újságok – az elektronikus média kihívásával dacolva – mindmáig a közügyekről való tájékozódás nélkülözhetetlen forrásai, a társadalom előtt álló politikai alternatívák fontos közvetítői. Ezt a szerepet mindenekelőtt természetesen a minőségi napilapok töltik be, de a helyi kisebb – és szinte szükségszerűen középutas – orgánumok szerepét sem szabad alábecsülni. Nem túlzás azt állítani, hogy egy-egy újság intézménnyé is vált napjainkra, gondoljunk csak olyan címekre, mint a New York Times, a Frankfurter Allgemeine Zeitung, a Le Monde vagy a Guardian. Az érintetelmélet terminológiájával élve a külső érintettek szempontjai ezeknél a minőségi újságoknál szinte fontosabbak a nyereségnél, ha úgy tetszik, a piacon túlmutató értékek vezérlik működésüket, igaz, egy nagyon szigorú korláttal: ezeknek a lapoknak is a piacon kell megélniük, azaz meg kell felelniük a tulajdonosok számára még elfogadható profitvárakozásoknak.

AZ ÚJSÁGOK IRÁNTI OLVASÓI KERESLET

A fejlett országokban a XX. század emberének mindennapjaihoz hozzátartozik az újságolvasás, s ez a szokás az új médiumok megjelenésével, a tömegkommunikációs rendszer gyökeres átalakulásával sem veszett ki. Igaz, az újság elvesztette a század elején élvezett monopolhelyzetét az információs piacon, de jórészt megtartotta olvasóit: úgy tűnik, a nagyközönség még mindig ragaszkodik ehhez a médiumhoz. A világ újságiparát áttekintő könyvében Dunnett (1988) aligha véletlenül választotta mottóul korunk egyik

legismertebb médiamogulja, Rupert Murdoch szavait: „A lapkiadást a világon mindenütt fenyegeti az elektronikus médiumok versenye, és sok országban csökken az olvasók száma. A lapok legértékesebb kincse ebben a versenyben a fogyasztási szokás tényezője.”

A fogyasztásra ható ún. *demográfiai változók*, tehát a nem, a kor, az iskolai végzettség, etnikailag különböző népesség esetében a faj, valamint a *jövedelem* és az *ár* a fogyasztás-elemzés általános vizsgálati ismérveinek számítanak, s nincs ok eltérni ettől az újságolvasás esetében sem. Ezeket a tényezőket egészíti ki a társadalmi aktivitás, valamint az életmód, életvitel. A lapok olvasása erősen *kultúrafüggő* is, mind a szó legszűkebb – írni, olvasni tudás –, mind tágabb értelmében. Egyes tényezők fogyasztásra gyakorolt hatásai könnyebben, másoké nehezebben számszerűsíthetők, hasonlóan más jószágokhoz.

Az idősebb, iskolázottabb és magasabb jövedelmű emberek olvasnak leginkább újságot, foglalja össze Stone (1987) az idevágó amerikai kutatási eredményeket, külön kiemelve a család szocializációs szerepét az újságolvasási szokások kialakulásában. A közösség iránti elkötelezettség, a helyi közéleti szerep magas újságfogyasztással jár együtt, s szignifikáns különbség van a társadalmilag aktív és passzív emberek olvasási szokásai között.

Az *életstílus*, az életvitel nehezen meghatározható fogalom, jóllehet bizonyos jegyeit mindannyian meg tudjuk nevezni. A közgazdasági irodalom például a kockázatviselő hajlandóság szerint megkülönböztet kockázatvállaló és kockázatkerülő döntéshozói magatartást, a pszichológia ismer nyitott és zárt személyiségtípust, a köznapi élet kategóriáit használva beszélünk óvatosról és bátorról, otthonülőről és kalandozóról, vagy éppen az előbb tárgyalt közéleti szerepvállalást illetően aktív vagy közömbös polgárról. Kutatások sora bizonyítja, hogy a különböző *pszichográfiai változók* bevonása az olvasási szokások elemzésébe jobban meghatározható fogyasztói célcsoportokhoz vezet, mintha csak a hagyományos demográfiai változók szerint vizsgálnánk a nagyközönséget.

Az *ár* az újságok esetében a fejlett piacgazdaságokban nem tekinthető piacszegmentáló tényezőnek a nagyközönség piacán, s talán meg lehet kockáztatni azt az állítást, hogy még a hozzánk hasonló közepesen fejlettekben sem az. Nem mindenki osztja persze ezt az állítást, Sparks (1992) például úgy véli, hogy a brit újságpiacon az országos terjesztésű minőségi lapok magas – a népszerű lapokhoz viszonyítva magas – ára kifejezett akadálya annak, hogy többen olvassák őket. Az érvelés gyengéje, hogy nem veszi figyelembe azt a terjedelmi különbséget, ami a minőségi újságok javára fennáll, s amelynek eredményeként azonos terjedelemre vetítve a viszony éppen az ellenkezőjére fordul.

Való igaz ugyanakkor, hogy a fejlődő országokban az ár fogyasztás-visszafogó tényező a minőségi újságok esetében. A minőségi újság előállítása lényegesen drágább, mint a népszerű, már ami az újság tartalmát illeti, s az alacsony fejlettséggel együtt járó, viszonylag szerény, reklámjövedelmek kevésbé képesek finanszírozni a minőség extra költségeit, mint a fejlett országokban. Az eredmény: a jövedelmekhez képest magas ár, ebből adódóan az alacsony példányszám, a kis olvasóközönség. A folyamat szinte ördögi körként zárja önmagát, hisz a reklámjövedelmek emelkedését akadályozza az olvasók csekély száma.

Az újságkiadás egyik alaptörvénye, hogy hirdetés nélkül nincs újság. Az Egyesült Államokban a kiadói árbevétel 75-80 százalékát az újságok hirdetési bevételei teszik ki, s ez az arány az európai fejlett országokban sem sokkal kisebb. Ez a bevételi szerkezet – más tényezők hatásaival párosulva – szinte homogenizálja az újságok politikai irányultságát, de egyéb módon is hatással van a szerkesztőségi anyagokra. Az újságok, bár típusonként eltérő mértékben, de tartalmukban is kénytelenek alkalmazkodni a hirdetési ipar követelményeihez: legkevésbé az ún. minőségi, leginkább a népszerű vagy bulvárújságok.

„Az ingyenebéd sokba kerül” – használja a kifejező metaforát a jelenségre az amerikai újságpiacot elemezve Bagdikian (1990). Az újságok azon félelmükben, hogy megbántják olvasóik egy csoportját, amennyiben egy másik csoport érdekeit tükröző anyagot közölnek, semlegesítik, kilúgozzák az információkat. Az objektivitás, amelyik a szenzációhajhász, részrehajló sajtó elleni küzdelem vezérelve volt, sajátos módon mintegy konzumálódik: a szegényeket, a kisebbségeket érintő események, a velük történt dolgok csak akkor válnak hírré, ha a tehetős olvasók világára is hatással vannak.

Az újság egyre jobban hasonlít a magazinhoz, idéz egy megállapítást a hetvenes évek lappiaci változásait vizsgáló tanulmányból Bagdikian. A szerkesztőségi tartalom a valódi, a „kemény” hírek rovására bővült, a napilapok egyre-másra életmód-mellékletekkel jelentkeztek, megnőtt a rejtvény, a horoszkóp, a helyi piacon túlmutató általános, üzleti és bűnügyi cikkek száma és aránya. Az újságok – és a magazinok – ma már ott tartanak az Egyesült Államokban, hogy a hirdetőik kívánságait előbbre sorolják a kiadók, mint az olvasókét, véli a szerző.

A televíziózás a napilapágazatban szinte új típusú termék létrejöttét is kiváltotta. A hagyományos újság mellett megjelent a rengeteg képet, sok apró anyagot közlő, fejlett színes nyomdatechnikával készült újság, s nemcsak a bulvár, hanem a közélet kategóriában is. Ez utóbbi legismertebb példája a USA Today című amerikai országos napilap, ami a nyolcvanas évek terméke. A televíziós híradók anyagainak rövidegét és képszerűségét idéző, kivitelezésében igényes bulvár vagy közélet színes újság mind a nagyközönség, mind a hirdetőik piacán – úgy tűnik – világszerte megtalálja a maga fogyasztóit.

Az ingyenes hirdetési lapok elterjedése nagy kihívást jelentett az újságkiadóknak, hisz legjelentősebb bevételi forrásaik kerültek veszélybe. Válaszul a kihívásra, előremenekültek: egyrészt maguk is elkezdtek ilyeneket előállítani, másrészt saját termékükbe betéve – szak kifejezéssel: behúзва – hirdetési mellékletként a maguk termékéhez csatolva, saját elosztóhálózatukon keresztül alacsony költséggel juttatták el ezeket olvasóikhoz. Ezen túlmenően a nyomdai technológia fejlődésére alapozva maguk az újságok is egyfajta fizikai átalakuláson mentek keresztül: színes hirdetési oldalakkal jelentek meg, esetenként változott a formátumuk stb.

A VÁLLALATMÉRET

A minőségi újságok a többi újsághoz képest rendkívül nagy létszámú szerkesztőszéssel dolgoznak, hiszen riporterok, tudósítók és szerkesztők légiója szükségeltetik annak a követelménynek a teljesítéséhez, hogy mindent, ami hír, mindig és nívósan, napról

napra közölni lehessen. Ez a fajta totalitás ráadásul óhatatlanul terjedelmessé teszi az újságot, azaz a minőség itt is sokba kerül. A magas költségek megtérülése csak jelentős olvasótábor mellett képzelhető el, így a minőségi újságok példányszáma még a kisebb országokban is a százezres nagyságrendben található. Az természetes, hogy mivel ezen újságok olvasóinak többsége a magasabb képzettségű és jövedelmű emberek közé tartozik, a hirdetések is drágábban tudják adni kiadóik, így ez esetben a piac a minőséget maga finanszírozza.

A középutas és a bulvárújságok létszámigénye töredéke ugyan a minőségi újságokénak, ennek ellenére állítható, hogy az újság, de azon belül is az általános napilap munkaiigényes termék. Ez a tényező is – párosulva más iparági sajátosságokkal – abba az irányba hat, hogy a vállalatméretet nézve közepes, vagy ennél nagyobb vállalatok a jellemzőek az újságiparban.

Bár az újság mindenekelőtt helyi médium, de a helyi hírek, események mellett más, az adott közösség életéhez nem kizárólagosan kapcsolódó témák is helyet kapnak benne, mi több, mint azt említettük, ezek aránya növekedett az elmúlt években. Az ilyen témákhoz tartozó cikkek szinte kínálják magukat a több újságban, az egymással nem átlapoló helyi piacon való hasznosításra, s ez a tényező is közrejátszik abban, hogy az újságiparban nő az úgynevezett *láncszerű tulajdonlás*, azaz a *horizontális integráció*. Az Egyesült Államokban századunkban folyamatosan nőtt a több újsággal rendelkező kiadói csoportok súlya az újságok piacán, s a nyolcvanas évek elején ezek adták ki a címek alapján az újságok kétharmadát, a példányszám alapján háromnegyedét (Compaine 1985). Az európai fejlett országokban is nagyon hasonló a kép az újságipar horizontális integrációját tekintve.

A lapkiadásban természetes jelenségnek vehetjük az újság- és a magazinkiadás egy szervezeten belüli összekapcsolását, amely szintén a vállalatnagyság növelése irányába hat. A közös infrastruktúrából származó szerkesztési költségelőnyök mellé hozzászámíthatjuk a hirdetési piacon jelentkező pozitív hatást, a nagyobb védelmet a konjunkturális ingadozásokkal szemben, a kiadói presztízs növekedését, hogy csak a legnyilvánvalóbb tényezőket említsük. A különböző médiumok közötti szervezeti integráció itt nem áll meg. A hetvenes-nyolcvanas évek gyors technológiai fejlődését és általános deregulációs hullámát kihasználva nagy *médiakonszernek* alakultak ki szinte minden fejlett piacgazdaságban, átfogva médiaiparágak sokaságát, sőt esetenként azokon túl is terjeszkedve szinte az egész szabadidőipart.

A lapágazatban a *vertikális integráció*, azaz a nyersanyagtermeléstől a termék fogyasztóhoz való eljuttatásáig tartó technológiai láncolat szervezeten belül igen változatos alakzatokat mutat. Ami közös a kiadói méretektől függetlenül, az a szedés és a tördelés bekerülése a szerkesztőségekbe. Ezen túl az egyes technológiai fázisok, úgymint a papírgyártás, a nyomtatás, a terjesztés integrálása a kiadóvállalatba jellemzően a nagyobb kiadónál fordulnak elő, ezek ugyanis egytől egyig igen tőkeigényes tevékenységek.

A nyomdával való rendelkezés ma is a kiadói rugalmasság egyik fontos tényezője. Nyomda birtokában a kiadó – a technológia keretei között – szabadon alakíthatja a lapok oldalszámát, hozzáigazítva azt a hirdetési piac keresletéhez. Az újságoknál könnyebb az állandó arányt tartani a szerkesztőségi anyagok és a hirdetések között, szabadabban lehet megjelentetni a mellékleteket, mi több, a terjesztés logisztikai szükségleteit is figyelembe lehet venni az oldalszám tervezése során.

Akár az Egyesült Államokat, akár a legnagyobb nyugat-európai újságpiacot, a németet nézzük, azt tapasztaljuk, hogy a kiadók maguk is részt vesznek az előfizetési terjesztésben. Bár az okokat e helyütt nincs mód mélyebben elemezni, magát a tényt azért érdemes

rögzíteni: úgy tűnik, a fejlett újságpiacokra jellemző, hogy a vertikális integráció az előfizetési terjesztés egy részére is kiterjed.

Az *optimális üzem nagyság*, a *méretgazdaságosság* érvényesülése tekintetében a szakirodalom megosztott, s a kérdés valóban túl bonyolult ahhoz, hogy egyszerű igennel vagy nemmel válaszolhassunk rá. Annyit mindenesetre a magunk részéről határozottan leszögezhetünk, hogy az újságágazat magas és növekvő koncentrációját első helyen nem a technológiai tényezők magyarázzák.

A SZERKESZTŐSÉGI AUTONÓMIA

A rendelkezésre álló információk azt sejtetik, hogy az újságkiadók tulajdonformájának nincs különösebb jelentősége, állítja Dunnett (1988). A döntéshozók hasonló célokat hasonló körülmények között próbálnak elérni, mint más iparágakban, s olyan hatékonyan kell az újságokat előállítaniuk, amennyire csak lehetséges. Amennyiben az újságok – és a fogyasztói magazinok – a dolog lényegét tekintve ugyanolyan árujóságok, mint más termékek a piacon, akkor természetesen aligha lehet vitatni az idézett felfogást. De vajon a lap valóban tizenkettő egy tucatból az áruvilágban?

A kérdésnek véleményünk szerint csak a politikai sajtóban – és most szándékosan használtuk ezt a köznapit, a gazdasági tárgyalást tekintve lágyabb fogalmat – van relevanciája, tehát az általános tartalmú újságok és a hírmagazinok esetében. Hadd idézzük – egyetértőleg – az Egyesült Államok egyik főbírájának fél évszázaddal ezelőtt kelt veretes szavait egy legfelsőbb bírósági ítélethez fűzött indoklásból: „Azon túl, hogy üzleti vállalkozás, az újság olyan szorosan kötődik a közérdekhez, ami példátlan a nyereségre törekvő vállalatoknál. A szabad sajtó nélkülözhetetlen tartozéka demokráciánk működésének. A sajtónak... az a dolga, hogy az igazságot a közügyekben oly módon hirdesse, hogy tevékenységével megalapozza ezen igazság megértését. Az igazság és a megértés nem olyan javak, mint a krumpli vagy a mogyoró.”

A nagyobb lapkiadók tipikusan korlátozott felelősséget megtestesítő tulajdon formájú formákban működnek. Az angolszász jogterületen ez a részvénytársaság, ehhez járul a német joghagyományokat követő országokban a korlátolt felelősségű társasági forma. Ebben a lapágazat hasonlít a más iparok többségéhez, a markáns eltérés a minőségi politikai sajtó esetében a tulajdonjogok gyakorlásának módjában van a kiadóknál. A minőségi politikai sajtó presztízsének – de bátran hozzá lehet tenni, piacképességének is – elengedhetetlen feltétele a szerkesztőségi irányvonal függetlensége a tulajdonostól és a menedzsmenttől. Ez a függetlenség sem abszolút, hanem, ha úgy tetszik, a tulajdonos(ok) és a szerkesztőség közötti stratégiai egyetértés keretein belül értelmezendő.

A tulajdonosok jó néhány esetben mintegy jogilag is ki vannak rekesztve mind a szerkesztőségi napi ügyekből, mind a főszerkesztő személyének diszkrecionális kijelöléséből, s ugyanez áll a menedzsmentre is (The Guardian, Neue Zürcher Zeitung, The Economist). Más kiadóknál a szerkesztőségi függetlenség mindenekelőtt a kialakult vállalati kultúra keretein belül nyilvánul meg, kevesebb jogi garanciával, és esetenként, mint a New York Timesnál, a jelek szerint nagyon is aktív többségi tulajdonos és a főszerkesztő közötti bonyolult összjátékot is beleértve (Bolgár 1993). Általános, noha nem kizárólagos, hogy a belső érintettek közötti viszonyt formálisan is rögzítik.

Az egy tulajdonos által uralt magán-részvénytársaság szabadabb formának látszik, mint a sok kis tulajdonost is bevonó nyilvános – tőzsdén jegyzett – részvénytársaság a belső érintettek viszonyának fentebb vázolt megoldásához, hisz az első esetben a profitkényszer kevésbé objektív. Amennyiben a minőségi lapok jövedelmezősége jellemzően eléri az átlagot – s ezt nem szokták megkérdőjelezni a szakirodalomban –, úgy ebből a szempontból nincs különbség a magán- és a nyilvános részvénytársasági forma között, s marad a tőzsdén jegyzett kiadó nyilvánvaló tőkepiaci előnye.

A szerkesztőségi önállóság tulajdoni garanciájának tekinthető az, amikor a szerkesztőség tagjai a kiadó többségi tulajdonosai akár szövetkezeti, akár részvénytársasági, akár egyéb formában. Ennek unos-untalan idézett példája a tekintélyes francia Le Monde. Az újság egyébként igencsak viharos történetében, úgy tűnik, a szerkesztőségi öntulajdonlás – hasonlóan más munkavállalói részvénytársaságokhoz – nem bizonyult alkalmasnak a technológiai megújuláshoz szükséges tőke bevonásához. Amikor az már nem volt tovább halogatható, a Le Monde piacon való maradásához be kellett engedni a kiadóba a külső tőkét és tulajdonosokat, s ilyen feltételek mellett keresni, kialakítani a szerkesztőségi autonómia kereteit.

A PIACI SZERKEZET ÉS VERSENY: MONOPÓLIUM A HELYI PIACOKON

A *monopóliumok* kialakulása a helyi piacokon folyó verseny majdhogynem sorszerű következménye, ezt az állítást fogjuk az alábbiakban bizonyítani két helyi újság versenyéből levezetve. A modell feltételei a következők:

- a két újság általános tartalmú, olvasóközönsége nem szegmentált, a két tábor átlagos vásárlóereje nagyjából egyforma;
- a két újság terjedelmében nem tér el lényegesen egymástól, azonos iparágba tartoznak, egymással helyettesíthetők;
- az előbbiekből adódóan a két termék ára azonos vagy közel azonos;
- a két újság eladott példányszáma és olvasótábora szignifikánsan eltérő, a két mutató közötti arányszám viszont egyforma mindkét esetben.

A hirdetőik számára *ceteris paribus* az az orgánum a vonzóbb, amelyik ezer fogyasztóhoz olcsóbban továbbítja ugyanazt a reklámközleményt. Ebből az evidenciából az alábbiak következnek:

- Amennyiben a két újság hirdetési tarifái azonosak vagy közel azonosak, a nagyobb olvasótáborral bíró újság az olcsóbb a hirdetőiknek. Az, aki a nagyobb példányszámú újságban hirdet, a potyautas-jelenség haszonélvezője a másik újság hirdetőjéhez képest.
- Amennyiben a hirdetési tarifák különbségei igazodnak az olvasótáborok eltéréséhez, az ezer olvasó elérésének költsége a hirdetőik számára kiegyenlítődik. Ugyanakkor a kiadók reklámbevételeiben – emlékezzünk rá, ez többszöröse az olvasók piacán elért bevételeknek – ugyanolyan arányban lesz eltérés, mint a hirdetési tarifák közti jelentős aránykülönbség. A kisebb példányszámú újságnál lényegesen kisebbek lesznek tehát a reklámbevételek, miközben a szerkesztőségi költségek az adott feltételek mellett nagyjából azonosak, s a

többi költség sem forgalomarányosan kisebb – itt a terjesztési költség a kivétel –, mint az olvasottabb versenytársnál.

Egyébként azonos feltételek mellett, ugyanazon a helyi piacon a nagyobb példányszámú újság tehát tartósan jövedelmezőbb, mint a kisebb. Mondhatja persze bárki, hogy a két versenytárs feltételei amúgy soha nem azonosak, ám ez igen gyenge érv. A tények azt mutatják, hogy nemcsak az Egyesült Államok lett az egy újsággal rendelkező városok földje, a jelenség megállíthatatlanul terjed más országokban is, úgy is mondhatnánk, a fejlett médiapiacok belső sajátossága.

Az is sokszor elhangzik, hogy a helyi hirdetőik érdeke is lenne a két újság piacon tartása, nemcsak a nagyközönségé, hisz a monopolhelyzetbe kerülő újság megdrágítja majd a hirdetést. Ez az okoskodás sem áll túl szilárd lábakon. Először is: nincs meggyőző tapasztalati tényanyag arról, hogy a monopolhelyzetbe jutott kiadó valóban drágábban adná a hirdetést vevőinek. Másodszor: a helyi piacokon sem teszik meg a versenytársak azt a szívességet, hogy – hadd fejezzük ki így – jutalomutazást garantáljanak másoknak azzal, hogy tudatosan drágábban hirdetnek. Éppen ellenkezőleg zajlanak a dolgok, a drágább hirdetési lehetőséget cserélik fel az olcsóbbal, a piacon bekövetkezik a *sakálfektus*: a gyengébb újság tovább gyengül, majd végül elhullik.

Természetesen az előbbieket nem jelentik azt, hogy a helyi újságpiacon monopolhelyzetbe jutott szereplőnek semmiféle versennyel nem kell szembenéznie. A helyi újság versenytársa – a helyi rádió(k) és a televízió(k) mellett – a regionális és az országos újság is. Egy, a sok sajátossággal bíró amerikai piacon végzett, 386 helyi címre kiterjedő kutatás ahhoz a következtetéshez vezetett, hogy a helyi újságoknak komolyan kell venniük a más városokban megjelenő újságokat még akkor is, ha azok nem képesek őket tökéletesen helyettesíteni. A más városok újságjainak olvasása kifejezetten negatív hatással volt a helyi újság eladására, ezen belül is az adott megyében megjelenők inkább jelentettek konkurenciát, mint a megyén kívüliek (Winter 1993).

Nem kizárt persze egy erős monopolista kiszorítása sem a helyi piacról. Miért is ne, hiszen nincsenek kikezdzhetetlen pozíciók, de máre egy közepes nagyságú piacon is igen sokba kerül maga a támadás, s komolyan fenyeget a kudarc veszélye. A támadó stratégiák lehetséges változatai közül a frontális támadás, a szemtől szembe összecsapás mérlegelésénél nem árt figyelembe venni a hadászati analógiát: „Ahhoz, hogy egy jól elsáncolt ellenféllel szembeni frontális támadás sikeres legyen, a támadóknak 3:1 arányú erőfölénnyel kell rendelkezniük” (Kotler-Singh 1985). Azzal is számolnia kell a kihívónak, hogy ha bekövetkezik is, esetleg pírusszi lesz a győzelem.

A REGIONÁLIS ÉS AZ ORSZÁGOS ÚJSÁGPIACOK

A mint már említettük, a regionális és az országos újságpiacok szerkezete országonként igen eltér egymástól. A sok különbség sem fedi el azt az általános képet, hogy e piacok *oligopol* vagy *monopol* jellegűek, sőt az országos címek léte – ez persze részben definíciós kérdés – néhány országban maga is vitatható.

A regionális vagy országos piacon egymással versenyző újságok esetében a *termékdifferenciálódás* szinte törvényszerű. Úgy tűnik, két, a tartalmi és politikai ismérvek szerint

azonos cím sokáig nem férhet el egymás mellett a piacon. Az angol minőségi újságpiac nemzetközileg ismert reprezentánsai, a Times, a Guardian vagy az Independent például egy-egy társadalompolitikai felfogást tükröznek, jóllehet nem pártlapok. Amennyiben az ilyen tartalmi különbségek már létrehozzák azt a szegmenst, amelyik már el tudja tartani az újságot, úgy több „cím” lesz a piacon, amennyiben nem, úgy egy, rosszabb esetben – most a minőségi újságról van szó – egy sem.

Minden tapasztalat amellett szól, s ebben egységes az irodalom, hogy a regionális és az országos piacokra való belépés rövid távon nem jövedelmező, s évek telnek el addig, míg az új cím nyereséget hoz, feltételezve persze a piacon való megkapaszkodást. A belépés tőkekorlátja ezekben az iparágakban kifejezetten magas, az üzleti kockázat úgyszintén.

AZ ÁLLAMI SZABÁLYOZÁS

A lappiacok állami szabályozása a közgazdasági ésszerűsége messze túlmutató politikai és társadalomfilozófiai kérdés. Miután az eszmék piaca bizonyítottan nem működik hatékonyan gazdaságilag, hisz mind a piaci tökéletlenségek, mind a piaci elégtelenségek előfordulnak, és nem demokratikus politikailag, mert akadályozva van az eszmék szabad áramlása, a modern társadalmak, a liberális jogállamok a kisebbik rossz választásának csapdájába kényszerülnek. El kell dönteniük, mitől irtóznak kevésbé: az állam valamilyen szerepvállalásától a médiában vagy a médiapiac spontán következményeitől.

Amennyiben az állam a piaci erők játékába való beavatkozást választja, s ez még a legliberálisabb elveket valló országokban is így van, akkor a vita az alkalmazandó eszköztárra tevődik át, de így is, úgy is elkerülhetetlenül átpolitizálódik. Az újságpiacok állami szabályozását vizsgálva Picard (1985) a fejlett országok tapasztalatait összegezve a következőkre jutott:

- minél szélesebb a demokrácia és az egyéni szabadság az egyes országokban, annál halványabb az állam sajtópiaci jelenléte;
- minél inkább forráshiánnyal küszködik a sajtó, annál nagyobb az állami beavatkozás és fordítva;
- a konkrét szabályozási módszereket erősen befolyásolják azok a politikai-gazdasági alapelvek, amelyeket a szóban forgó ország magáénak vall, ott uralkodónak számítanak;
- bármelyik országot is vizsgáljuk, a sajtópiacba való állami beavatkozás és a gazdaság egészébe történő állami beavatkozás egymással harmonizál, mértéke egyenesen arányos.

Az újságpiacokon történő állami szerepvállalás deklarált célja a kínálat bővítése és/vagy fenntartása, az eszmék szabad áramlásának elősegítése. Az alkalmazott szabályozás az újságpiacra nézve többnyire *pozitív diszkrimináció*. Az alkalmazott eszközöket, technikákat foglalja össze az 1. táblázat.

I. sz. táblázat

Az újságok életképességét befolyásoló külön állami szabályozási technikák összefoglalója

Megnevezés	Szabályozási technikák
Hirdetés	A rádió- és televízióhirdetések korlátozása
Kormányhirdetés	A favorizált újságok kiválasztása
Nyomópapír	Támogatások, engedélyek, tiltó kvóták
Hírügynökségek	Adományok, támogatások
Terjesztés	A gyermekmunka tilalmának feloldása, olcsó postai tarifák
Adózás	Kedvezményes forgalmi adókulcsok, társaságiadó-kedvezmények
Versenyszabályozás	A monopolelles szabályozás enyhítése
Külföldi beruházások	Tulajdoni korlátozások
Oktatás, kutatás	Állami újságíróképzés, ösztöndíjak, alapok

Forrás: Dunnett 1988:34. o.

A kiadóknak nyújtott *közvetlen állami támogatás* az egyik legellentmondásosabb területe az újságiparnak. Az Egyesült Államokban maguk a kiadók is a leghatározottabban ellenzik a szabályozás ezen formáját, mondván, hogy az a sajtószabadság végét jelentené, hisz a kormányok, amint már számtalanszor bebizonyosodott, valamit csak valamiért támogatnak, s ez alól a sajtó sem kivétel. Ugyanakkor Svédországban évtizedek óta alkalmazzák ezt a technikát, de a svéd újságpiac koncentrációjának növekedését, a címek csökkenését így sem sikerült megakadályozni. Igaz ugyanakkor, hogy ennek dacára a kicsiny svéd piacon mindmáig 16 városban adnak ki két vagy több újságot, azaz a helyi piacok monopolizálását sikerült sok helyütt megelőzni, s éppen ez a támogatási rendszer deklarált célja (Hadenius 1993).

Az előbbi két véglet között helyezkedik el a fejlett európai országok zöme. A hetvenes években, amikor több tényező – a nyersanyagárak drámai emelkedése, a technológiai váltás tőketerhei, tömeges sztrájkok, kényszerű létszámleépítések stb. – együttes hatására szerte Nyugat-Európában válságba jutott az újságkiadás, számos országban – a londoni International Press Institute jelentéseiben tíz ilyen szerepel – foglalkoztak a közvetlen támogatási rendszer alkalmazásának vizsgálatával. Bizottságok sora kutatta a lehetséges támogatási technikákat, próbálta mérlegelni a várható előnyöket és hátrányokat (Hollstein 1978). Végül is a fejlett országokban a közvetlen támogatási rendszer nem tört át, ehelyett a kormányok a közvetett támogatásokat növelték.

Az irodalomban sokszor idézik a lord Káldor által 1961-ben javasolt újságtámogatási rendszert, mint a piacgazdasággal konform potenciális megoldást. Káldor azt indítványozta a brit újságipart vizsgáló királyi bizottságnak, hogy az eladott példányszám függvényében fizessenek különadót az újságkiadók, s ez a nagyobb forgalom mellett nagyobb, a kisebb mellett kisebb, vagy egyenesen nulla legyen. Káldor sémája szerint – a brit újságpiac méreteihez igazított skálán – a napi félmillió példányszám alatti újságok kiadót nem terhelné különadó, efelett viszont igen és progresszíve emelkedne. Napi félmillió és egymillió példányszám között 7,5%, egy és kétmillió között 20%, két és hárommillió között 40%, hárommillió felett pedig 60% adó terhelné az újságok bruttó reklámbevételét, s ez a különadó teljes egészében visszakerülne az újságiparba. A visszaforgatás alapja az egy eladott pél-

dányszámra jutó különadó lenne, azaz a félmillió alatti példányszámú újságok kiadói befizetés nélkül kapnák a támogatást, míg a nagyobb újságok kiadói kevesebbet kapnának vissza annál, mint amit befizettek. A koncentráció csökkentése érdekében Káldor azt képviselte, hogy a láncutlajdonban lévő lapok példányszámait össze kell adni.

Bármennyire elegáns is elméletileg Káldor modellje, bevezetése gyakorlatilag sok nehézséggel lenne terhes. Dunnett úgy véli, hogy a javasolt támogatási rendszer felfelé nyomná mind az újságárakat, mind a hirdetési tarifákat, befagyasztaná az újságipar szerkezetét, szubvencionálná a jómódú rétegek által olvasott minőségi újságokat a szegényebb rétegek körében népszerű (bulvár) újságok bevételeiből, büntetné a sikeres kiadókat, különösen a több újsággal rendelkezőket. Ezek miatt vagy másért, Káldor modelljét végül is soha nem alkalmazták.

AZ ÖNSZABÁLYOZÁS

Az állami szabályozást az újságok piacán is kiegészíti az *iparági* és a *szakmai* önszabályozás. Az önkéntes, az állami szabályozáson túlmutató korlátozások alkalmazásának hátterében az alábbiak állnak:

- előremenekülés, azaz törekvés olyan jelenségek kiküszöbölésére, amelyek állami szabályozást válthatnának ki;
- az iparági image ápolása, kedvező kép kialakítása az újságokról;
- elhatárolódás azon szervezetektől, amelyek az iparág rossz hírét keltik, s ezzel a többi szereplőt is hátrányos helyzetbe hozzák.

E helyütt néhány konkrét példán mutatjuk be az önszabályozás érvényesülési mechanizmusát.

Az iparági önszabályozásra az egyes országok tradíciói, szokásai, a tágabb értelemben vett kulturális közeg jelentős befolyással bírnak. Amit mind a szakmai közvélemény, mind a polgár elfogad mondjuk Svédországban (Stenholm 1993), az erős ellenállásba ütközik például az Egyesült Államokban (Rivers–Mathews 1993). Svédországban az újságírás szakmai eljárási és etikai kérdéseivel foglalkozó *sajtótanács* már 1916-ban létrejött a szakma és a nagyközönség képviselőiből, s ezt még 1968-ban kiegészítette a *sajtóombudsman* intézményének bevezetése. A tapasztalatok szerint mindez harmonikusan illeszkedik a svéd médiarendszerbe, nemhogy csökkenti, hanem növeli tekintélyét.

Az Egyesült Államokban egy tekintélyes alapítvány 1973-ban hozta létre – elsősorban, de nem kizárólag a szakma képviselőiből – a Nemzeti Sajtótanácsot kifejezetten abból a célból, hogy az érdekeltek felszólalása alapján a sajtó működésének pontosságát és korrektségét vizsgálja. A tanács létrejöttét ellenségesen fogadta a szakma, s később sem változott a viszony. A tanács pusztá léteben kiadók és újságírók egyaránt valamiféle, a sajtószabadság csorbitására irányuló törekvést véltek felfedezni, a konkrét eseteket éles polémiák kísérték, s a tanács alig egy évtizedes működés után, 1984-ben be is fejezte működését.

A Brit Sajtótanácsot a parlament hozta létre 1953-ban, s 1990-ig működött. Ez a tanács is részint egyfajta panaszvizsgáló szerepet töltött be, másrészt viszont eljárási kódexet is kidolgozott, amelyet a tanácshoz csatlakozó lapok magukra nézve elfogadtak. A kódex az általános jó ízlés, a magánélet tisztelete, a faji és nemi diszkrimináció tilalmának kimondása

és más hasonló, a mindennapos életvitelhez kapcsolódó normák érvényesítésén túlmenően olyan kötelezettségeket is kimondott, amelyek a rádiózásban-televíziózásban általánosak. „A lapoknak kötelességük, hogy tisztességes válaszadási lehetőséget teremtsenek, amikor azt indokoltan kérik (az érdekeltek)” – mondja az egyik irányelv. „Az újságok lehetnek pártosak, de meg kell különböztetniük a kommentárokat és a tényeket. Sejtéseket nem szabad a tényállás rangjára emelni” – szögezi le egy másik. Ezek olyan önként vállalt korlátozások, amelyek az eszmék piacán zajló információs versenyen túlmenően próbálják megteremteni a nagyközönség valós tájékoztatását, megkönnyíteni a tájékozódás feltételeit. A sajtótanács szerepét az Egyesült Királyságban 1991-től a Sajtó Panaszbizottság vette át.

Érdekes példája a vállalati szintű szakmai önszabályozásnak az *újságombudsman* intézménye. Az Egyesült Államokban, miközben a Nemzeti Sajtótanács nem tudott gyökeret verni, a nyolcvanas években számos vezető újságnál megjelent az ombudsman, az olvasók képviselőjének intézménye. Az ombudsman feladata újságonként változik, de mindenütt megfelelő kompetenciával rendelkező személy, akinek jogában áll kifejeíteni véleményét mind a szerkesztőséggel, mind a kiadóval szemben – természetesen ex post és nem cenzúrát gyakorolva – a nagyközönség körében vitát kiváltó kérdésekről, esetekről, pontosabban szólva: ezeknek az újságban való megjelenítéséről.

TÉZISEK A MAI MAGYAR ÚJSÁGPIACRÓL

Az előzmények (1948–1987)

A magyar média 1948–1987 közötti története a diktatórikus médiamodell egyfajta példája. A kezdetben kemény, majd a hatvanas évek elejétől egyre puhuló pártállami diktatúra a médiát a maga érdekeit szolgáló ideológiai indoktrináció eszközeként kezelte. A piacosodás a politikai rendszerváltozás előestéjéig messze elmaradt a gazdaság egészétől: az 1968-as gazdasági reform a médiát csaknem érintetlenül hagyta.

A média működésének fő összehangolási eszköze a pártállami bürokratikus irányítás volt a nyolcvanas évek végéig. A szektor összes releváns input és output paraméterét, valamint az ágazatba való belépést az irányítás határozta meg, illetve engedélyezte. Az újságkiadás a legkoncentráltabb ágazatok közé tartozott, mindössze négy vállalat uralta.

A pártállami puha diktatúra bomlásának kezdete egyben a médiapiac újbóli kialakulásának induló pillanata is. A piacosodás előfeltételeit éppen úgy a politikai változások teremtették meg, mint ahogy a médiapiacot is az egypárti diktatúra számolta fel véglegesen a „fordulat évében” négy évtizeddel korábban.

Az átalakulás: piac születik

A lappiac kialakulásának jogi keretei 1989 közepére, amikor is az állam a lapengedélyezési rendszer eltörlésével szabaddá tette a piacra való belépést, teljessé lettek. Az egyes részpiacokon az addigi hiánygazdaság teremtette óriási túlkereslet robbanásszerű kínálatbővülést váltott ki szinte azonnal, s a piaci szereplők száma is nagyságrendekkel nőtt.

A lapágazat nyomasztó műszaki lemaradása és a kielégítetlen kereslet kedvező üzleti feltételeket teremtett a külföldi tőke behatolása számára. A jogi kiskapuk kihasználásával és a szerkesztőségek aktív részvételével ez a folyamat 1990 elején széleskörűen megindult. Az új piaci szereplők megtartották a jól ismert címeket – változatlanul, vagy minimális módosítással – ami óriási versenyelőnyt jelentett számukra.

Az országos és a regionális (megyei) lapok piacán a külföldi tőke uralta kiadók meghatározó pozíciókhoz jutottak. A privatizáció során a szerkesztőségek, mintegy közreműködésük hozadékaként, nagyfokú autonómiára tettek szert az országos napilapok többségénél, kevésbé a regionális (megyei) lapoknál.

Az állam – politikai okok miatt – közvetlen piaci szereplőként is megpróbált megmaradni a lapágazatban. Ez csak súlyos üzleti veszteségek árán sikerült neki, de ezzel sem jutott sokra a politikai sajtóban. A magyar lappiacok rendszerváltozás utáni rövid története is visszaigazolja, hogy korunkban a valódi piacokon a pártokhoz, illetve a kormányzathoz egyértelműen kötődő, azok szócsöveként szolgáló újságok üzletileg életképtelenek vagy marginalizálódnak.

Az újonnan alapított napilapok többsége tartalom szerint a középutas és a népszerű (bulvár) kategóriába esett. Az olvasók jelentős része a magukat minőséginek tételező régi címektől – elsősorban az országos terjesztésű napilapoktól – átpártolt ezekhez az újságokhoz. A minőséginek szánt új, országos terjesztésű újságok üzletileg kivétel nélkül megbuktak, s ma már – kiadóváltás után, gazdaságilag nem túl reményteljes pozícióban – csak egy van közülük a piacon.

A külföldi tőke egy része, mindenekelőtt az országos napilapokba pénzt fektető, kivonult az országból, mert csalódott üzleti várakozásaiban. A kivonulók helyébe részint állami tőke lépett magántőke helyett, de a visszaállamosítás nem hozott gazdasági sikert, s a politikai hozadék is megkérdőjelezhető (Juhász 1994).

Az országos napilapok példányszáma – a címek növekedése ellenére – jelentősen csökkent. A regionális (megyei) lapok olvasótábora szintén esett, de jóval kisebb mértékben, s a napilappiacon az összesített példányszámuk mára már meghaladja az országos lapokét. A megyei lapok tartalmilag átalakultak, lényegében mindegyikük középutas.

Az új, magukat országos napilapnak definiáló középutas és népszerű újságok olvasótábora is döntő részben Budapestre koncentrálódik. Az országos terjesztésű újságok piacán – a piac eltartóképességéhez képest – túl sok a cím, további bukások valószínűsíthetők a közeljövőben. Az újság helyi médiummá válásának folyamata érzékelhetően elkezdődött.

A regionális piacokon a de facto korábban is a piacon volt címek, megyei napilapok monopolhelyzete megmaradt, bár újabban, mintegy bizonyítva, hogy nincsenek megtámadhatatlan piacok, néhány helyütt elkezdődött a verseny. A megjelent vetélytársak mögött az országos piacon is jelen lévő nagy kiadók állnak.

A puha diktatúra éveiben hatalmi eszközökkel visszaszorított helyi sajtó 4-5 év leforgása alatt – szinte a semmiből – újra megjelent. A vidéki városok nyolcvan, a falvak hatvan százalékában adnak ki ilyen-olyan rendszerességgel helyi lapot, s ezeket 1993 végén az emberek fele olvasta (Lázár 1994).

A vertikális integráció, amelyet a diktatórikus médiamodell mesterségesen szétért, megakadályozott, növekvőben van az újságiparban és egyre fontosabb tényezője a kiadók versenyképességének. Külön említést érdemel, hogy néhány kiadó – komoly szakmai viták után (Eötvös 1993, Koch 1993) – belépett a terjesztési piacra, kiépítette saját előfizetői hálózatát.

A lapágazatban nálunk kialakult piacszerkezet igen hasonló a fejlett országokban létrejött, a korábbiakban leírt szerkezethez. A piac szabályozása, de különösen az önszabályozás terén az eltérések viszont nagyobbak, kézzelfoghatóbbak. Úgy tűnik, amennyiben az elmúlt évek néhány otromba és sikertelen állami beavatkozási kísérletétől eltekintünk, a magyar lappiacokon mind az állami, mind – és különösen – az önszabályozás alatta marad a fejlett országokénak.

IRODALOM

- Bagdikian, B.: *The Media Monopoly*, Beacon Press, 1990.
- Bolgár, Gy.: *A New York Times sztori*. Fortuna, 1993.
- Britain 1992*. An Official Handbook (HMSO).
- Compaine, B.: Expanding Base of Media Competition. *Journal of Communication*, Summer, 1985.
- Dénes, F.: Lapot vegyenek! Esettanulmány. Kézirat, 1991.
- Dunnett, P. S.: *The World Newspaper Industry*. Croom Helm Ltd., 1988.
- Eötvös, P.: A lapok küzdenek, az olvasó veszít. *Magyar Hírlap*, 1988. június 17.
- Gálik, M.–Jakab, Z.–Vörös, Cs.: Külföldi tőke a magyar sajtópiacon. *Ipargazdasági Szemle*, 1990/3–4.
- Hadenius, S.: *Concentration of Ownership in the Swedish Newspaper Market*. The European Institute for the Media, 1993.
- Hollstein, M.: Government and the Press: The Question of Subsidies. *Journal of Communication*, Autumn, 1978.
- Juhász, G.: Sajtópiaci változások. In: Kurtán, S.–Wass, L.–Sándor, P. (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 1994*. Economix, Budapest, 1994.
- Koch, T.: Az olvasó nyer, ha a kiadó terjeszt. *Magyar Hírlap*, 1993. július 20.
- Kotler, P.–Singh, R.: Marketing-hadviselés az 1980-as években. *Marketing – Piackutatás*, 1985/1.
- Lázár, G.: Közvélemény-kutatás a helyi lapokról. *Magyar Sajtó*, 1994/2.
- Picard, R.: Patterns of State Intervention in Western Press Economics. *Journalism Quarterly*, Spring, 1985.
- Picard, R.: *Media Economics*. Sage, 1989.
- Rivers, W. L.–Mathews, C.: *Médiaetika*. Bagolyvár, Budapest, 1993.
- Rosse, J. N.: Daily newspapers, monopolistic competition and economies of scale. *The American Economic Review*, May 1967.
- Rosse, J.: The decline of direct newspaper competition. *Journal of Communication*, Spring, 1980.
- Sparks, C.: The Press, the Market and Democracy. *Journal of Communication*, Winter, 1992.
- Stenholm, O.: Protecting Society from Abuse of Freedom of the Press. *International Affairs*, 1993/9.
- Stone, G.: *Examining Newspapers*. Sage, 1987.
- Vita a lapterjesztésről (Gálik Mihály, Eötvös Pál és Breitner Miklós írásai). *Kritika*, 1994/5.
- Winter, H.: Readership competition and the monopoly press. *Applied Economics*, 25, 1993.

Lendvay Judit

KÖZÖNSÉGTKUTATÁS A MAGYAR TELEVÍZIÓ TELETEXT-SZOLGÁLTATÁSÁRÓL

Ez a tanulmány azoknak a felméréseknek az alapján készült, amelyeket a SZOCIO-REFLEX Független Társadalom- és Piackutató Kft. végzett 1993 őszén és 1994 tavaszán a teletext-szolgáltatás közönségfogadtatásáról ezerfős mintán, személyes megkérdezéssel. A felmérés a változások pontos regisztrálása céljából részben megismételte a korábbiakat. A mintákat a kérdezettek neme, iskolai végzettsége, életkora és lakóhelye szerint a KSH 1990-es népszámlálása alapján súlyoztuk, hogy kiküszöböljük a mintavételből és az eltérő mintaösszetételből eredő torzító hatásokat.

1. A TELETEXT-SZOLGÁLTATÁS TÁRSADALMI HATÓKÖRE

1994 tavaszán a felnőtt lakosság 19 százaléka élt olyan háztartásban, amelyben a tévékészülék teletext-szolgáltatások dekódolására alkalmas. Ez az eredmény – a mintavételből eredő esetleges mérési hibákat is figyelembe véve – minimálisan mintegy 650 ezer teletextes készüléket valószínűsít az egyéni háztartásokban. 2,6 fős átlagos családnagyság esetén ezen a készülékállományon – beleszámítva a gyerekeket is – legalább 1,7 millióan tudnak hozzáférni a teletext-szolgáltatáshoz. Közülük 1,3 millió a felnőtt.

1991-ben azoknak az aránya, akik rendelkeztek teletext-dekóderes tévékészülékkel, 12 százalék volt az egyéni háztartásokban. Az eltelt három évben bekövetkezett 7 százalékpontos növekedés mintegy 66 százalékos bővülést jelez a teletext-dekóderes készülékek állományában és a szolgáltatás potenciális igénybe vevőinek számában a felnőtt lakosság körében. (Potenciális nézőknek a továbbiakban azokat tekintjük, akiknek háztartásában a tévékészülék alkalmas a teletextadások dekódolására.)

A teletext-szolgáltatás elterjedésében erősen nyomon követhető a társadalmi meghatározottság: elsősorban azokban a társadalmi csoportokban találhatunk az átlagnál nagyobb valószínűséggel teletextes tévékészülékeket, amelyekben a társadalmi előnyök egyébként is halmozódnak. A legfontosabb összefüggéseket többváltozós elemzéssel – lépésenkénti regresszióanalízissel – modelleztük.

1994-ben a legalább középfokú végzettségűek közül minden harmadik otthonában volt hozzáférhető a teletext-szolgáltatás, a nyolc általánosnál kevesebbet végzettek családjai közül minden huszadikban.

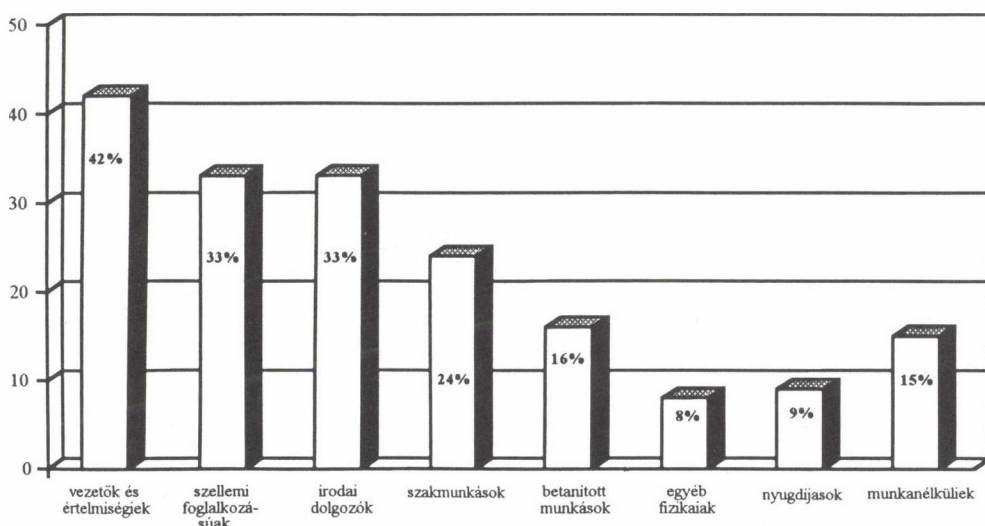
A potenciális felhasználók aránya az aktív munkavégzők körében jóval magasabb (28 százalék), mint az inaktív népességben (12 százalék). Különösen ritka (9 százalék) a teletext-dekóderes készülék a nyugdíjasházakban.

A vezetők, az értelmiségiek és más szellemi foglalkozásúak közül minden harmadik, a szakmunkások közül minden negyedik, a betanított munkások közül minden hatodik és az egyéb fizikaiak közül minden tizenharmadik tekinthető a teletext-szolgáltatás potenciális igénybe vevőjének.

A teletext-ellátottság alakulását a társadalmi státus szerint az 1. ábra mutatja be.

1. ábra

A teletextdekóderrel rendelkező háztartások aránya foglalkozás szerint 1994-ben

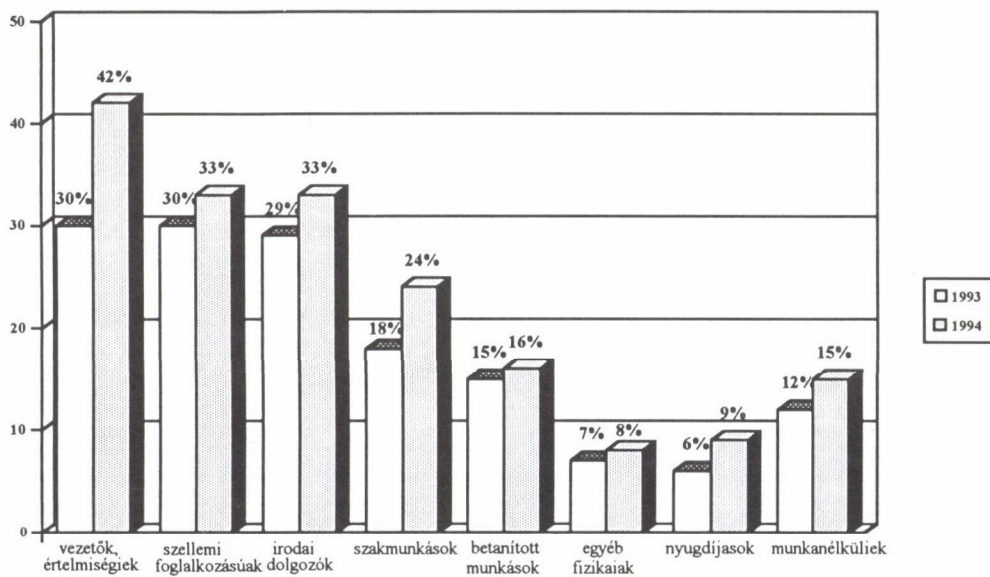

A fenti összefüggések mögött természetesen jövedelmi különbségek is meghúzódnak, hiszen azok a háztartások, amelyekben hozzáférhető a teletext-szolgáltatás, jóval vagyoneosabbak, anyagi-jövedelmi helyzetük lényegesen kedvezőbb, mint az azt nélkülözőké.

Egyúttal ezek azok a legfontosabb törésvonalak, amelyek kijelölik a teletext-szolgáltatás társadalmi hatókörének bővülését – legalábbis a vizsgált időszakban. Különösen látványos a fejlődés a társadalmi státus és az iskolai végzettség szerint vizsgálva. Ezt mutatja be a 2. és a 3. ábra. 1993–1994 fordulóján elsősorban a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők, valamint a vezetők és az értelmiségiek nyitottak a legdinamikusabban a teletext-szolgáltatás felé, de jelentősen nőtt a dekóderes tévékészülékkel rendelkezők aránya a szakmunkások között is (18-ról 24 százalékra).

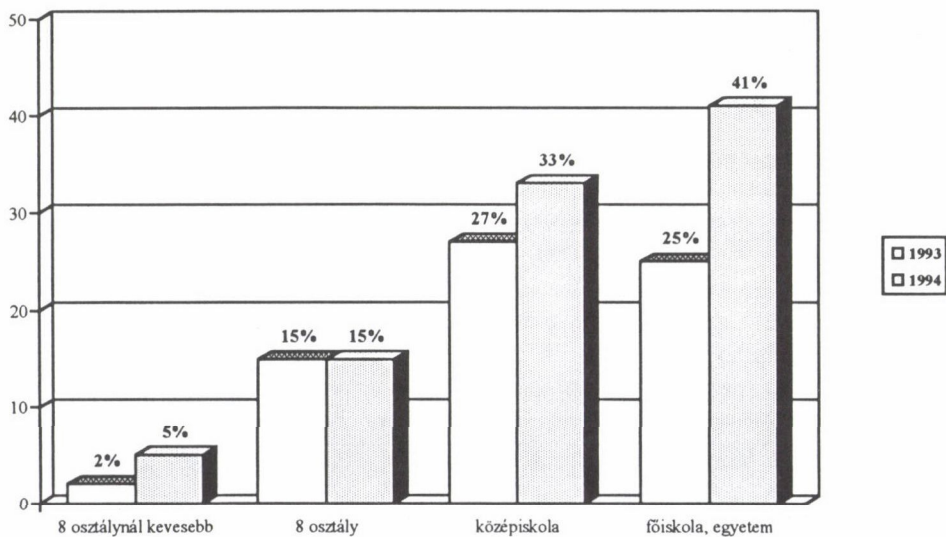
2. ábra

A teletextdekóderrel rendelkező háztartások aránya a foglalkozások szerint 1993-ban és 1994-ben

3. ábra

A teletextdekóderrel rendelkező háztartások aránya iskolai végzettség szerint 1993-ban és 1994-ben

2. A TELETEXT-DEKÓDERES KÉSZÜLÉKEK NÉHÁNY MINŐSÉGI JELLEMZŐJE

A dekóderes készülékek átlagkora 1993-ban négy év volt. A különböző társadalmi csoportok között nem találtunk lényeges különbségeket e tekintetben. Megfigyelhető azonban az a tartós fogyasztási cikkek beszerzésére általánosan jellemző sajátosság, hogy új készülékek vásárlása – természetesen – a családalapító fiatalok körében a leggyakoribb.

A teletextes készülékállomány átlagos kora az 1992-ben tapasztaltakhoz képest mintegy fél évvel emelkedett. A beszerzések lassultak: 1992-ben a dekódertulajdonosok közül minden negyedik, 1993-ban minden tizedik vásárolta az előző évben teletextes készülékét.

1993-ban szinte valamennyi teletextdekóderrel rendelkező háztartás a műholdas tévéadók műsorát is nézni tudta. (Országosan a háztartások 58 százalékában hozzáférhetőek a műholdas adások.) A dekóderes készülékek

- 65 százaléka kábelrendszerhez is csatlakozik;
- 21 százalékukhoz egyéni műholdvevő antenna tartozik;
- 3 százalékuk AM mikrorendszerhez kapcsolódik.

A felnőttek 15 százaléka – mintegy 1,2 millió fő – él olyan háztartásban, amelyben mind a teletext-szolgáltatás, mind a műholdas műsorkínálat hozzáférhető.

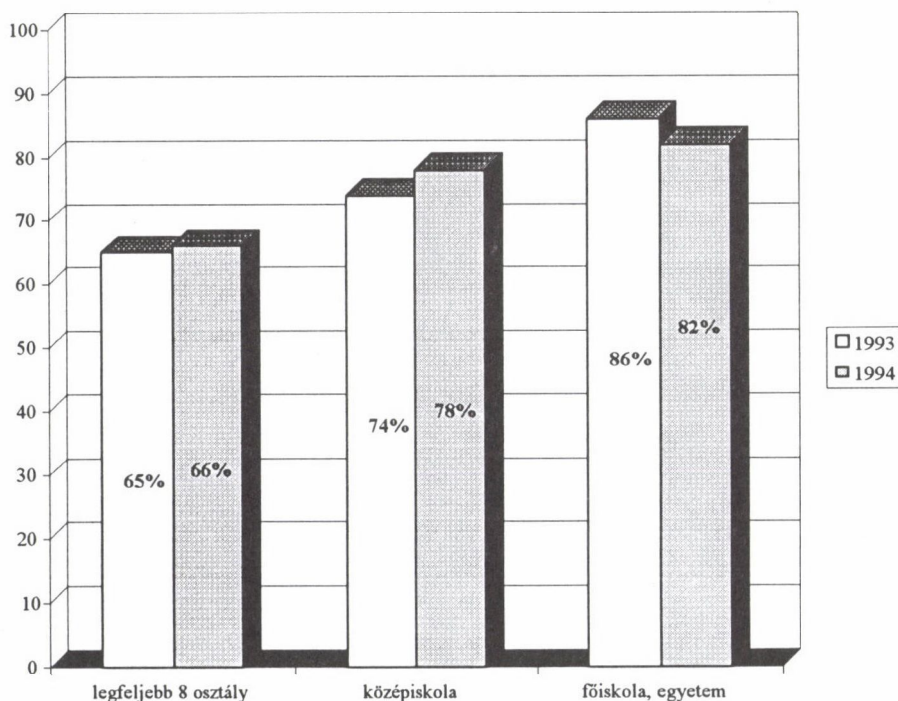
E két technikai megoldás tehát erősen valószínűsíti egymást: azokban az otthonokban, amelyekben a műholdas adók vétele valamilyen módon biztosított, a teletext-dekóderes készülékek aránya is magasabb, mint az azt nélkülözőkben: azok körében, akik kábelrendszerhez csatlakoznak, a dekódertulajdonosok aránya 25, az egyéni műholdvevő antennával rendelkezők között 32 százalék. Azokban a háztartásokban, amelyekben a műholdas adások vétele nem megoldott, a teletextes készülékek aránya csak 9 százalék.

3. A POTENCIÁLIS ÉS A TÉNYLEGES NÉZŐK ARÁNYA

1994-ben a potenciális igénybe vevők 73 százaléka nézte a teletextadásokat, azaz a dekóderes készülékkel rendelkezők között ekkora a tényleges nézők aránya. Ez némi csökkenést jelez az 1991-ben tapasztaltakhoz képest: akkor ez az arány 78 százalék volt.

Azt, hogy a potenciális nézők közül valójában ki nézi a teletextadásokat, elsősorban az iskolai végzettség határozza meg. Az alacsonyabb iskolázottságúak kétharmada, a középiskolát végzettek háromnegyede, a felsőfokú végzettséggel rendelkezőknek még ennél is nagyobb hányada szokta nézni a képűjságot. A felsőfokú végzettségűek körében 1993–1994 fordulóján tapasztalt csökkenés (amely matematikai-statisztikai értelemben ugyan nem szignifikáns) nem meglepő, hiszen ez az a közönségréteg, amelyben a potenciális felhasználók aránya lényegesen – 16 százalékponttal – emelkedett ebben az időszakban: körükben a beszerzés dinamikája mögött valamelyest lemaradt a teletexthasználat elterjedése.

A leírtakat a 4. ábra szemlélteti.

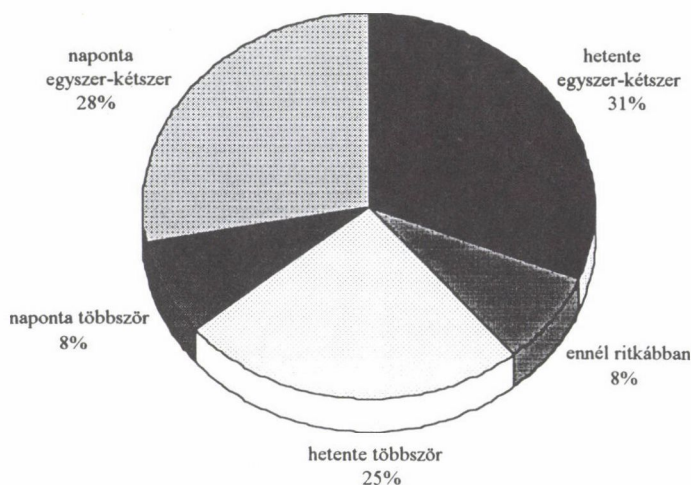
4. AZ IGÉNYBEVÉTEL GYAKORISÁGA, NAPI PERIODICITÁSA

1991-hez képest nemcsak a tényleges felhasználók aránya csökkent, hanem azoké is, akik közülük napi rendszerességgel fellapozzák a teletext oldalait: akkor a teletext-szolgáltatás igénybe vevőinek 45, három évvel később 36 százaléka olvasta mindennap a képújságot. A vizsgált időszakban – pontosabban 1991 és 1992 között – az igénybevétel gyakoriságának súlypontja a napi használatról áttevődött a heti áttekintésre, ami a hirdetés-felvétel szempontjából lényeges változás. Az idevágó eredményeket az 5. ábra szemlélteti.

Az igénybevételt a rendszertelenség jellemzi: 1993-ban minden második képújságolvasó azonosított olyan időszakot, amikor fellapozza a teletextet, hacsak teheti – a többieknél a teletexthasználat ad hoc jellegű, teljességgel változó. Legtöbbször este 6 és 7 óra között (19 százalék), valamint 7 és 8 óra között (16 százalék) „futják át” a teletextadást.

5. ábra

A teletext-szolgáltatás igénybevételének gyakorisága 1994-ben

5. A ROVATOK NÉPSZERŰSÉGE

A teletext rovatai közül 1992-ben átlagosan 11-et, egy évvel később átlagosan 13-at lapoztak fel több-kevesebb gyakorisággal a felhasználók: az egy-egy néző által áttekintett rovatok száma tehát – a teletext-szolgáltatás ritkább igénybevétele ellenére – nő. Legtöbbször a meteorológiai jelentést, a tv-műsort, a hír- és sportösszeállításokat, a közlekedési információt, a tartalomjegyzéket (A-tól Z-ig), a szabadidő-ajánlatokat, a sajtószemlét és a bankinformációkat lapozták fel 1993-ban.

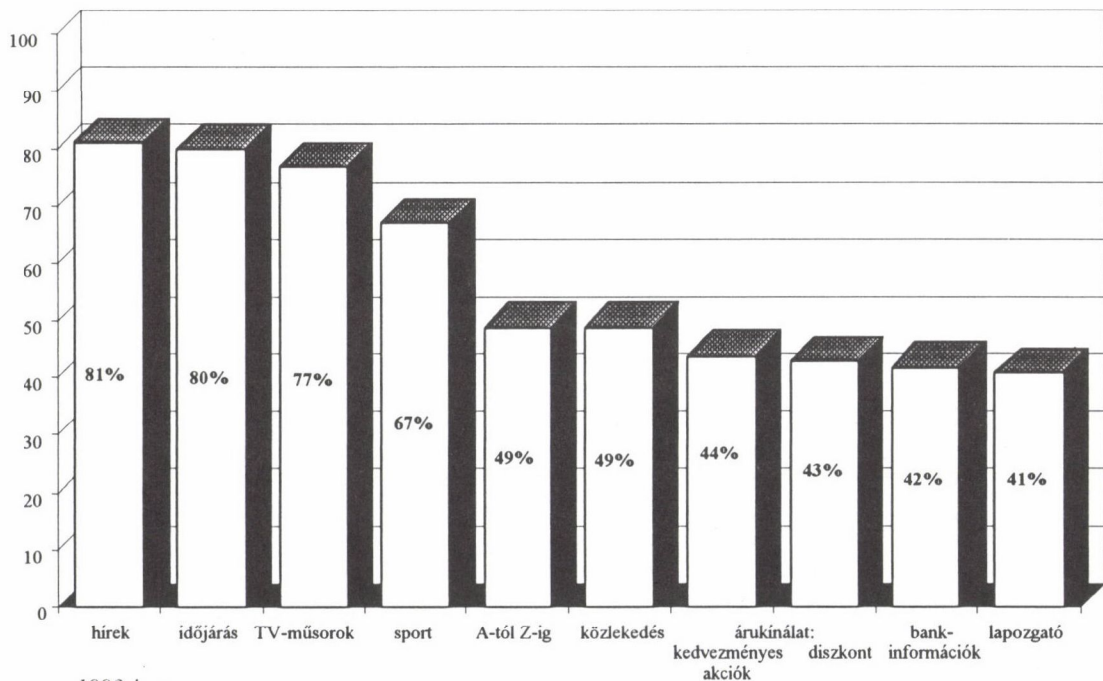
Lényeges változás az egy évvel korábban tapasztaltakhoz képest, hogy számottevően csökkent a képűrság olvasóinak érdeklődése a hírrovat iránt, amely Európa-szerte a legolvasottabb teletextrovat. Ugyanakkor 1993-ban jóval többen lapozták fel az időjárás-jelentéseket, a tv-műsorokat és a szabadidő-ajánlatokat, mint 1992-ben (bár utóbbi rovat utazási-üdülési ajánlataival – mint a későbbiekben látni fogjuk – inkább elégedetlenek a nézők).

Az olvasók érdeklődésének átstrukturálódása következtében a rovatok egy része (mint például az elégedettségi mutatók szerint ugyan kedvezően fogadott árengedményeket és a diszkontvásárlási lehetőségeket ajánló „Árukínálat”) némileg háttérbe szorult.

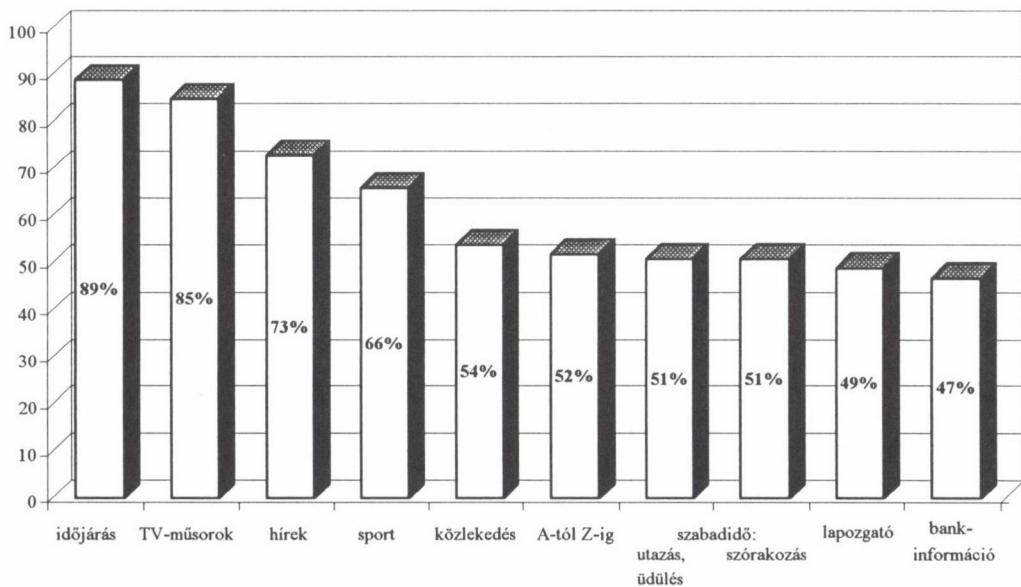
A tíz legnépszerűbb rovat nézőinek arányát 1992-ben és 1993-ban a 6. ábra mutatja be.

6. ábra

A teletext-szolgáltatás rovatainak népszerűségi sorrendje (az egyes rovatokat nézők aránya a teletext-szolgáltatást igénybevevők körében) 1992-ben

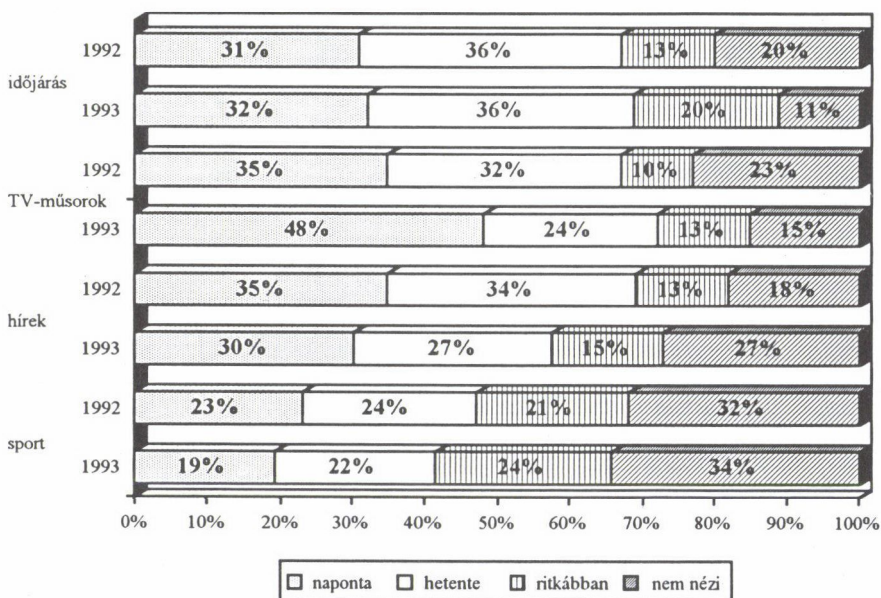
1993-ban

A rovatoknak nemcsak a közönségnagysága, hanem a nézési gyakorisága is megváltozott a vizsgált időszakban. A meteorológiai rovat nézőtáborra, jóllehet jelentősen bővült, elsősorban alkalmi nézőkkel egészült ki. Egészen más a helyzet a tévéműsor-ismertetések tekintetében: ez a rovat – eltérően az összes többitől – kiváltképp napi olvasókat nyert meg az eltelt egy év alatt (minden második olvasója lapozza fel mindennap). A teletexthasználat változásának nagy vesztese a híresszéallítás: nézői nemcsak kevesebben voltak 1993-ban, mint 1992-ben, hanem időt is kevesebbet szenteltek a képűségben kínált híreknek. A sportrovat közönségfogadtatásában nem tapasztaltunk lényeges változást a vizsgált időszakban. A leírtakat a 7. ábra szemlélteti. (Az 1000 fős mintanagyság csak a négy legnépszerűbb rovat nézési gyakoriságának kiszámítását tette lehetővé.)

7. ábra

A legnépszerűbb teletext-rovatok nézési gyakorisága (nézők körében)

6. A TELETEXT-SZOLGÁLTATÁS MEGÍTÉLÉSE

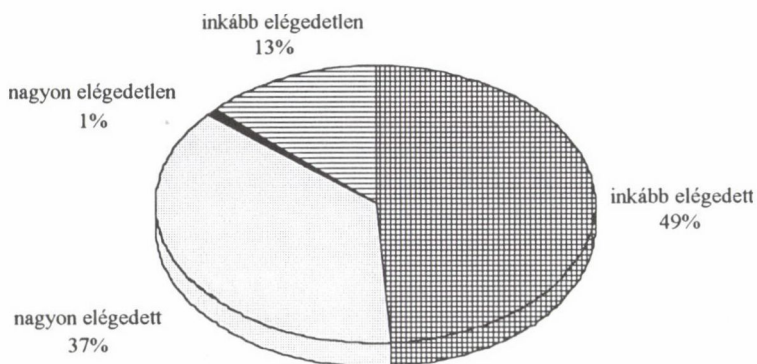
Nézőinek döntő többsége (92 százaléka) elégedett volt 1993-ban a magyarországi teletext-szolgáltatással: az idevágó eredményeket a 8. ábra mutatja be.

Lényeges változás 1993-ban, hogy a korábbiakhoz képest számottevően csökkent azoknak az aránya, akik nagyon elégedettek a képűséggel, de valamelyest azoké is, akik az inkább elégedetlenek közé sorolták magukat.

Amennyiben a 8. ábrán bemutatott négyfokú skálát az árnyalatok kifejezőbb szemléltetése érdekében százfokúra nyújtjuk, az 1992-ben számított 74 pontos elégedettségi mutató 1993-ra 70 pontra csökkent. A 4 pontos különbség matematikai-statisztikai értelemben nem szignifikáns.

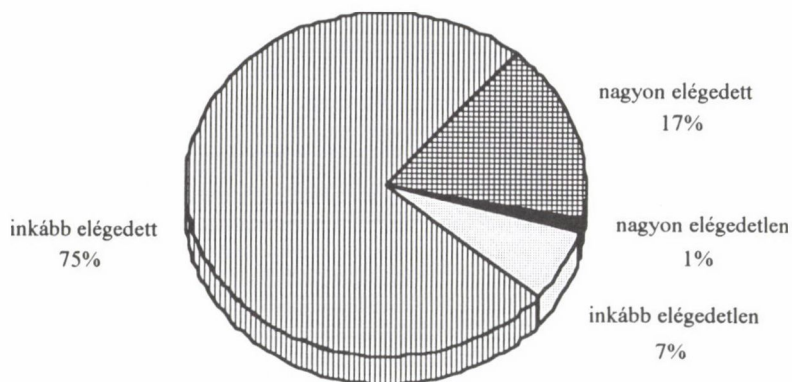
8. ábra

„Mennyire elégedett Ön a teletexttel?” (A teletext-szolgáltatást igénybe vevők körében) 1992-ben

Elégedettségi mutató: 74 pont

1993-ban

Elégedettségi mutató: 70 pont

Azt, hogy ki mennyire elégedett a képűsággal, egyetlen vizsgált társadalmi-demográfiai tényező sem befolyásolja. Csúpn egyetlen, statisztikailag szignifikáns, kézenfekvő összefüggést találtunk: a teletext-szolgáltatás gyakori igénybe vevői jóval elégedettebbek a képűsággal, mint akik ritkábban nézik. Az elégedettségi mutató a következőképpen alakul a nézési gyakoriság szerint:

- azok között, akik naponta fellapozzák, 74 pont;
- a legfeljebb heti rendszerességgel nézők körében 70 pont;
- az ennél ritkább igénybevétellel beérő közönségrétegben 50 pont.

A fenti összefüggés természetesen fordítva is igaz: azok, akik elégedettebbek a teletext-szolgáltatással, gyakrabban fellapozzák a képújságoldalakat, mint a kritikusabb hozzáállásúak.

A rovatok többségével nézőik általában elégedettek. Az elégedettségi mutatók alapján – a kedvezményes akciókat és diszkontvásárlási lehetőségeket bemutató „Árukínálat” rovat (79–79 pont), valamint a közlekedési információkat tartalmazó összeállítás (77 pont) nyerte el leginkább a teletext-felhasználók tetszését,

– legkevésbé az utazási és üdülési lehetőségeket kínáló „Szabadidő” rovat (64 pont), a lakásokat és ingatlanokat hirdető „Árukínálat” rovat (ugyancsak 64 pont), valamint a színházak és a mozik műsorát gyűjtő „Programok” rovat (58 pont). Korábbi vizsgálatok jelezték, hogy a teletextes színház- és moziműsort a teljeskörűség hiánya miatt bírálják az érdeklődők.

Terestyéni Tamás

HELYZETKÉP

AZ IDEGENNYELV-TUDÁSRÓL

1979 és 1982 között az akkor még létezett Tömegkommunikációs Kutatóközpontban kiterjedt vizsgálatot végeztünk arról a kérdésről, hogy milyen elterjedtségű volt a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján az idegen nyelvek ismerete és használata a felnőtt magyar állampolgárok körében. Azóta majdnem másfél évtized telt el, olyan változásokkal, amelyeket akkortájt senki se képzelt volna: a szovjet birodalom összeomlott, az ország visszanyerte függetlenségét, az egypárti – ha mégoly lágynak is mondott – diktatúrát többpárti parlamentáris demokrácia váltotta fel, megkezdődött a piacgazdaság intézményeinek kiépülése, és még hosszasan lehetne sorolni. A megváltozott politikai-gazdasági körülmények között a vasfüggöny leomlásával, a határok megnyitásával, a külpolitikai-külgazdasági kapcsolatrendszer átstrukturálódásával, a fejlett nyugati világ felé orientálódással, a modernizációs erőfeszítésekkel, az Európai Közösség felé tartó integrációs törekvésekkel az idegennyelv-tudás rendkívüli mértékben felértékelődött. Ez indította az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportját arra, hogy az említett vizsgálat megismétléseként újabb felmérést kezdeményezzen az idegen nyelvek ismeretéről és használatáról.

NÉHÁNY ELENGEDHETETLEN MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉS

1979 és 1982 között három kérdőíves adatfelvételt végeztünk a 18 éven felüli lakosság országos – a nem, az életkor, az iskolai végzettség és a településtípus szerint – reprezentatív mintáin. Összességében 24 000 főt kérdeztünk meg a nyelvtudásával kapcsolatban.¹

Az 1994-ben megismételt vizsgálatban a Kommunikációelméleti Kutatócsoportnak ilyen nagy mintájú adatfelvételekre nem volt lehetősége. Két adatfelvétel keretében a 14 éven felüli lakosság kétszer 1000 fős, országos, a nem, az életkor, az iskolázottság és a településtípus szerint reprezentatív mintáján történt a kérdezés, mégpedig az összehasonlíthatóság érdekében – kisebb módosításoktól eltekintve – lényegében ugyanazzal a kérdőívblokkal, mint másfél évtizeddel korábban.²

A valódi nyelvtudók kiválasztása

A vizsgálat során – éppúgy, mint a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján – kétféle módszertani problémával is szembe kellett néznünk. Az egyiket az jelentette, hogy a vizsgálatban alkalmazott kérdőíves adatfelvételi technika nem közvetlenül magát a tényleges nyelvtudást méri, hanem csak a kérdezetteknek a saját nyelvtudásukról alkotott szubjektív minősítését regisztrálja. Ahhoz, hogy valóban közvetlenül a nyelvtudást mérhessük, tesztek sorozatára lett volna szükség. Ez azonban már három–négy fontosabb nyelvre kidolgozva is rendkívüli mértékben megdrágította volna a vizsgálatot, ezért a tesztek alkalmazásától kénytelenek voltunk elállni, és adataink forrásaiként a kérdezettek önértékeléseire kellett támaszkodnunk. Mindenesetre a nyelvtudás szintjének megítéléséhez egy olyan skálát kínáltunk fel az interjúalanyoknak, amely – az őszinteség és a kooperativitás minimumát feltételezve – viszonylag reális képet adhatott tényleges idegen nyelvi képességeikről. Kézenfekvőnek tűnhetett volna, hogy a nyelvtudás szintjének megállapításánál abból induljunk ki, vajon van-e, és ha igen, akkor milyen szintű nyelvvizsgálja a kérdezettnek. A (valamilyen szintű) nyelvvizsga megléte azonban a felnőtt populáció egészére vonatkozóan semmiképpen sem fogadható el a nyelvtudás valós indikátorának: nem minden jó nyelvtudó rendelkezik (ilyen vagy olyan) nyelvvizsgálóval, és a (valamilyen) nyelvvizsgán átesettek közül nem mindenki boldogul azon a nyelven, amelyből vizsgálja van.

Arra a kérdésre válaszolva, hogy „Tud-e ön valamennyire a magyaron kívül valamilyen más nyelven?”, az interjúalanyok 32 százaléka nyilatkozott úgy, hogy valamennyire jártas legalább egy idegen nyelven; 11 százalék két, 3 százalék pedig három vagy annál több nyelv valamilyen szintű ismeretét állította magáról. Nyelvenként az 1. táblázaton látható módon alakult azoknak az aránya, akik valamilyen szintű nyelvtudást állítottak magukról.

1. táblázat
Nyelvtudónak állítják magukat (százalékban)

Német	17,3
Angol	11,5
Orosz	8,8
Francia	2,1
Szlovák	2,1
Olasz	1,2
Délszláv	0,8
Román	0,7
Egyéb nyelv	2,3

Azokat az interjúalanyainkat, akik (valamilyen szinten) nyelvtudónak vallották magukat, arra kértük, hogy a következő ötfokozatú skála segítségével jelöljék meg, saját értékelésük szerint milyen szintű a nyelvtudásuk:

1. – szinte már mindent elfelejtettem, alig értek meg valamit ezen a nyelven (szinte semmi);

2. – többé-kevésbé megértem, ha ezen a nyelven beszélnek, de nem nagyon tudom kifejezni magam (kevéske);

3. – jól értek szóban és olvasva, de a folyamatos beszéd és írás nehezen megy ezen a nyelven (elbaldogul);

4. – jól értek szóban és olvasva is, és beszélni és írni is jól tudok ezen a nyelven, de nem olyan könnyedén, mint magyarul (jó);

5. – éppúgy tudom használni ezt a nyelvet szóban és írásban is, mint a magyart (nagyon jó).

Mint a 2. táblázatról leolvasható, a magukról valamilyen szintű nyelvtudást állítóknak több mint a fele (az angol és a francia esetében csak közel a fele) igen alacsonyra, gyakorlatilag nullára értékelte a nyelvtudását.

2. táblázat

A nyelvtudás szintjének értékelése (százalékban)

	Német	Angol	Orosz	Francia	Olasz	Egyéb nyelv
1. – szinte semmi	6	9	30	16	9	26
2. – kevéske	47	39	44	32	43	43
3. – elbaldogul	27	28	13	32	26	5
4. – jó	17	20	12	18	13	10
5. – nagyon jó	3	4	1	2	9	16
összesen	100	100	100	100	100	100
Nyelvtudónak állítják magukat	270	208	148	36	22	57

Közbevetőleg megjegyezzük, hogy magától értetődő módon szoros kapcsolat van a nyelvtudás értékelése és aközött, hogy a kérdezettnek van-e valamilyen szintű nyelvvizsgája. Teljes vagy akárcsak hozzávetőleges egybeesésről azonban semmiképpen sem beszélhetünk. A felsőfokú nyelvvizsga meglete erősen együtt jár ugyan a nyelvtudás 5-ös (nagyon jó) vagy 4-es (jó) értékelésével, de olyan összefüggés nincs, hogy az 5-ös vagy 4-es értékelés meghatározó módon csak felsőfokú nyelvvizsgával rendelkezőknél fordul elő. (Ez már csak azért sem lehetséges, mert a nemzetiségi nyelvtudók közül általában még azoknak sincs semmilyen nyelvvizsgájuk, akik a nemzetiségi nyelvet első vagy második anyanyelvükként beszélik.) Az alacsonyabb szintű nyelvvizsgák (középfokú, alapfokú, érettségi, egyéb vizsga) és a nyelvtudás értékelése között lényegesen lazább a kapcsolat, bár kétségtelen, hogy az alacsonyabb szintű vizsga meglete is inkább valószínűsít 3-asra vagy magasabbra értékelt nyelvtudást, mint a mindennemű vizsga hiánya. Például az oroszból érettségizettek között igen kis számban akadtak olyanok, akik 3-asra vagy magasabbra értékelték orosznyelvtudásukat, de még mindig nagyobb volt az arányuk az orosz érettségivel rendelkezők között, mint azok között, akik nem érettségiztek oroszból.

A továbbiakban azokat tekintjük valódi nyelvtudóknak, akik nyelvtudásukat legalább 3-asra vagy annál magasabbra osztályozták. A 2. táblázaton jól látható, hogy az angol és a francia nyelvvel való találkozás a kérdezettek önértékelése szerint nagyobb valószínűséggel vezetett magasabb szintű, „valódi” nyelvtudáshoz, mint a német, de még inkább mint az orosz nyelvvel való ismerkedés. Az egyéb nyelvet említők között is igen magas volt azok aránya, akik saját bevallásuk szerint keveset vagy szinte semmit sem tudnak az általuk megnevezett nyelven, ugyanakkor kiemelkedően magas volt közöttük a nagyon jó nyelvtudók aránya is; ez nem utolsósorban annak következménye, hogy ezen a táblázaton az egyéb

nyelvek kategóriájában jelentek meg a magyarországi szlovák, délszláv és román nemzeti-ségi nyelvtudók, akiknek nem kis hányada (első vagy második) anyanyelveként, tehát igen jól beszéli nemzetiségi nyelvét.

A nemzetiségi nyelvtudók leválasztása

A valódi nyelvtudók kiválasztása mellett a másik módszertani problémát a Magyarországon élő nemzetiségi-kisebbségi nyelvtudók számbavétele képezte. A gondot az okozza, hogy a magyarországi nemzetiségek nem egy-egy nagyobb tömbben, hanem az ország egymástól távol eső területein sok-sok – főleg kisméretű – településén szétszóródva élnek. Ennek következtében, ha nem a lakosság minden tagjára kiterjedő, népszámlálásszerű, hanem mintavételen alapuló kérdezés történik, akkor a településtípus szerinti reprezentativitás ellenére még nagy elemszámú minta esetén is fennáll a veszélye annak, hogy a nemzetiségi nyelvek (nemzetiségi) ismerői alul- vagy éppen felülreprezentáltak lesznek – attól függően, hány nemzetiségi település kerül bele a mintába. Ebből a szempontból még az 1979 és 1982 közötti kutatás igen sok települést átfogó, 24 000 fős mintája is problematikus volt. Az 1994. évi vizsgálat lényegesen kisebb mintája viszont, amely összességében 100 településre, és ezeken belül összesen 2000 főre terjedt ki, már eleve kétségesse tette a nemzetiségi nyelvtudókra vonatkozó adatok megbízhatóságát. A cigány kisebbség esetében ezt az alapproblémát tetézi a magyarországi cigány (és román) nyelvi változatok bizonytalan státusa, a cigánysághoz tartozásnak a válaszadás őszinteségét kedvezőtlenül befolyásoló stigmatizáltsága, valamint az, hogy a cigányság periferikus helyzetű népes rétegei gyakorlatilag be sem kerülnek az ilyen jellegű adatfelvételek (ténylegesen megkérdezett) mintáiba.

Mivel nyilvánvaló volt, hogy 1994-es vizsgálatunkban a minta viszonylagos szűkössége következtében a nemzetiségi-kisebbségi nyelvtudókra vonatkozóan csak kétséges megbízhatóságú adatokhoz juthattunk, jelen kutatási beszámolónkat csakis a nem nemzetiségi-kisebbségi nyelvtudókra korlátoztuk. Vagyis a magyarországi legfontosabb nemzetiségi-kisebbségi nyelvek, tehát a német, a szlovák, a délszláv nyelvek (szerb, horvát, szlovén) és a román esetében kiemeltük azokat, akiknek a nyelvtudás megszerzésével kapcsolatos válasszaiból az tűnt ki, hogy e nyelvek valamelyikében való ismereteik és jártasságuk nemzetiségi háttérű, és a továbbiakban nem foglalkoztunk velük. Ugyanígy jártunk el azzal a néhány válaszadóval is, aki cigánynyelv-tudást jelzett.

NYELVTUDÓK ÉS NYELVEK

Mielőtt belekezdenénk vizsgálati eredményeink ismertetésébe, ismételten nyomatékosan le kell szögeznünk, hogy a módszertani bevezetésben előadottak értelmében a nyelvtudó kategória kutatási beszámolónk hátralévő részében mindvégig azokat fedi, akiknek nyelvtudása nem nemzetiségi-kisebbségi háttérű, és akik idegen nyelvi ismereteiket az ötfokú önértékelő skálán legalább közepesre vagy annál jobbra minősítették.

1994-es adatfelvételeink szerint (a nemzetiségi nyelvtudókat nem számítva) a 14 éven felüli lakosság 11,8 százaléka ismer legalább egy idegen nyelvet legalább olyan szinten, hogy

szóban és írásban is elboldogul rajta. Azok aránya, akik két nyelvet beszélnek, 3,6 százalék, azoké pedig, akik három vagy még több nyelvet, 0,8 százalék. A 18 éven felüli lakosságnál ezek az arányok: 11,2, 3,3 és 0,8 százalék.

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján végzett vizsgálatunk a 18 éven felüli lakosság körében 9,2 százaléknyi (nem nemzetiségi) nyelvtudót regisztrált.³ Vagyis a nyolcvanas évek elejétől 1994-ig két százalékponttal, azaz mintegy 150 ezer fővel emelkedett a (felnőtt, nem nemzetiségi) nyelvtudók száma Magyarországon, ami természetszerűleg mindenképpen öröndetes, még ha a növekedés nem is látványosan nagy mértékű.

A férfiak között valamivel nagyobb arányban fordulnak elő nyelvtudók (12,5 százalék, N = 939), mint a nők között (11,2 százalék, N = 1060), ami elsősorban a férfiaknak a nőknél átlagosan magasabb iskolázottságával függhet össze. Magától értetődő módon egyébként is az iskolázottság az a változó, amellyel a nyelvtudásnak a legszorosabb a kapcsolata. (3. táblázat.)

3. táblázat

Nyelvtudók iskolázottsági csoportokban (százalékban)

	8 osztálynál kevesebb	8 osztály	Középiskola	Főiskola, egyetem
Nyelvtudó	1	7	10	41
Nem tud nyelvet	99	93	90	59
Összesen	100	100	100	100
N	271	527	972	229

Elsősorban az iskolázottsági szint hatását sejthetjük a mögött is, hogy a fiatalabb korosztályokban, illetve urbanizáltabb környezetben magasabb a nyelvtudók aránya, mint az idősebbek, illetve a kevésbé urbanizált környezetben élők között. (4. és 5. táblázat.)

4. táblázat

Nyelvtudók életkori csoportokban (százalékban)

	14–17	18–30	31–40	41–50	51–60	60 felett
Nyelvtudó	26	19	11	10	6	7
Nem tud nyelvet	74	81	89	90	94	93
Összesen	100	100	100	100	100	100
N	84	435	379	352	282	467

5. táblázat

Nyelvtudók településtípus szerint csoportokban (százalékban)

	Budapest	Város	Község
Nyelvtudó	24	11	6
Nem tud nyelvet	76	89	94
Összesen	100	100	100
N	398	867	734

Tehát – mint ezt egyébként már a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján végzett vizsgálatunkban is triviális összefüggésként megállapíthattuk – minél magasabb iskolai végzettséggel bír, minél fiatalabb korcsoporthoz tartozik, és minél urbanizáltabb környezetben él valaki, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy idegennyelv-tudással is rendelkezik. Mindenesetre az iskolai nyelvoktatás eredményességéről – vagy talán helyesebb lenne úgy fogalmazni, hogy csekély eredményességéről – sokat elárul az az adat, hogy a középiskolát végzetteknek a 90 százaléka saját bevallása szerint egyetlen idegen nyelven sem tud elboldogulni.

1994-ben kiemelkedően a német és az angol nyelv ismerői voltak a legnagyobb számban. Oroszul – annak ellenére, hogy negyven éven keresztül az oktatás minden szintjén az orosz volt az általánosan kötelező nyelvi tárgy – lényegesen kevesebben tudnak, mint németül vagy angolul. Még ennél is jóval ritkább a francia, és még inkább az olasz nyelv ismerete. (6. táblázat.)

6. táblázat

Nyelvtudók nyelvenként (százalékban)

	1979–1982	1994	
	A 18 éven felüli lakosság százalékában	A 14 éven felüli lakosság százalékában	A 18 éven felüli lakosság százalékában
Német	5,4	6,3	6,1
Angol	1,9	5,5	5,1
Orosz	2,9	1,9	2,0
Francia	0,8	0,9	0,9
Olasz	nincs adat	0,5	0,5
Egyéb nyelv	0,6	0,8	0,9
N	24 000	2000	1915

A 6. táblázaton jól láthatjuk, hogy a nyolcvanas évek elejéhez képest a kilencvenes évekre a nyelvtudók nyelvenkénti megoszlása jelentősen átalakult. Látványosan – több mint a kétszeresére – emelkedett az angolul tudók száma, de a németül tudóké is gyarapodott valamelyest, az orosznyelv-tudással rendelkezőké viszont csökkent. Az egyéb nyelvek esetében – itt a spanyol és a latin mellett a magyarországi nemzetiségek által is beszélt nyelvek, így a szlovák, a román, a szerb és a horvát ismerőit találjuk viszonylag nagyobb számban – szintén mutatkozik kisebb növekedés, ami valószínűleg elsősorban a szomszédos országokból érkezett áttelepülteknek, illetve menekülteknek tudható be.

Azt leszámítva, hogy a franciául tudók között kétszer annyi a nő, mint a férfi, nemek szerint nincs érdemleges különbség az egyes nyelvek ismerői között. Az életkori, az iskolázottsági és a településtípus szerinti csoportokat tekintve az tűnik a legpregnansabb összefüggésnek, hogy a legmagasabb iskolai végzettségű, a fiatalabb korosztályokhoz tartozó és az urbanizáltabb környezetben élő nyelvtudók leginkább angolul tudnak, az idősebb, kevésbé urbanizált környezetben élő és a közepesen vagy annál alacsonyabban iskolázott nyelvtudók viszont inkább németül. (7., 8. és 9. táblázat)

7. táblázat

Az egyes nyelvek ismerői életkori csoportokban (százalékban)

	14–17	18–30	31–40	41–50	51–60	60 felett
Német	12	8	5	7	2	6
Angol	12	11	6	5	2	1
Orosz	0	3	3	2	2	1
Francia	1	2	0	1	0	1
Olasz	1	1	0	0	0	0
Egyéb nyelv	1	0	4	1	1	1
N	84	435	379	352	282	467

8. táblázat

Az egyes nyelvek ismerői iskolázottsági csoportokban (százalékban)

	8 osztálynál kevesebb	8 osztály	Középiskola	Főiskola, egyetem
Német	1	4	6	18
Angol	0	3	4	22
Orosz	0	1	1	10
Francia	0	0	1	3
Olasz	0	1	0	2
Egyéb nyelv	1	0	1	2
N	271	527	972	229

9. táblázat

Az egyes nyelvek ismerői településtípus szerinti csoportokban (százalékban)

	Budapest	Város	Vidék
Német	11	6	4
Angol	16	5	1
Orosz	4	2	1
Francia	2	1	1
Olasz	1	0	1
Egyéb nyelv	1	1	0
N	398	867	734

AZ IDEGENNYELV-TUDÁS HASZNÁLATA

Az idegen nyelvi kommunikációs kultúrának fontos jellegzetessége természet-szerűleg az is, hogy a nyelvtudók használják-e egyáltalán a nyelvtudásukat, és ha igen, milyen kontextusokban és milyen intenzitással.

A mindennapi élet öt területére – a munkára, az újság- és könyvolvasásra, a rádióhallgatásra és tévézésre, a külföldi turistautakra, valamint a külföldi baráti-ismeretségi szálakra – vonatkozóan tettünk fel a nyelvtudás használatával kapcsolatos kérdéseket. A válaszok az idegen nyelvi ismeretek gyakorlati alkalmazásában területenként is és nyelvenként is jelentős különbségeket jeleztek. (10–14. táblázat.)

Egészében véve mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy a nyelvtudók válaszai szerint – bármely területről legyen is szó – a nyugati nyelvek ismerete lényegesen jobban hasznosul, mint az oroszé.

Ami a munkát illeti, ezen a téren kiemelkedően az angolul tudók használják leginkább a nyelvtudásukat. (10. táblázat.) Az olasz nyelv ismerői is igen intenzív használatról nyilatkoztak a munkában, itt azonban az adatok megbízhatóságát igencsak kétséggé teszi a nagyon alacsony elemszám. Azoknak a körét, akik a német nyelvet a munkájukban használják, feltehetően némileg csökkentette az a körülmény, hogy a németül tudók között viszonylag jelentős arányban vannak már nem dolgozó idősebb korúak, nyugdíjasok. Ezzel együtt a sokrétű gazdasági, kulturális és idegenforgalmi kapcsolatok alapján bizonyára sokan jóval intenzívebbnek tételezték volna a németnyelv-tudásnak a munkában való használatát.

10. táblázat

Használja-e idegennyelv-tudását a munkában? (százalékban)

	Nem	Néha	Gyakran	Összesen	N
Német	49	23	28	100	127
Angol	30	22	48	100	108
Orosz	62	26	12	100	38
Francia	38	44	18	100	19
Olasz	30	20	50	100	11

Az angol nyelv használata az újság- és könyvolvasás terén is lényegesen intenzívebb, mint a németé, vagy bármelyik egyéb nyelv (11. táblázat), az idegen nyelvű elektronikus tömegkommunikáció fogyasztásában viszont már a német nyelv az elsőbbség. (12. táblázat.) Persze a nyelvtudás használhatóságát ezen a téren erősen meghatározza az idegen nyelvű rádió- és tévéprogramok kínálata. Az osztrák adók foghatósága Magyarország jelentős részén, de még inkább a sokféle német nyelvű műholdas tévéprogram egyre szélesebb körű elérhetősége nyilvánvalóan jelentős mértékben elősegíti a németnyelv-tudás fokozottabb aktivizálódását, egyben bizonyára stimulál is a nyelvtudás megszerzésére. Ugyanez elmondható természet-szerűleg az angol nyelvű programokról is.

11. táblázat

Olvas-e újságot, könyvet idegen nyelven? (százalékban)

	Nem	Néha	Gyakran	Összesen	N
Német	43	39	18	100	127
Angol	25	47	28	100	108
Orosz	62	28	10	100	38
Francia	19	69	12	100	19
Olasz	36	45	19	100	11

12. táblázat

Hallgat-e, néz-e idegen nyelvű rádió-, illetve tévéadásokat? (százalékban)

	Nem	Néha	Gyakran	Összesen	N
Német	11	36	53	100	127
Angol	16	34	50	100	108
Orosz	77	18	5	100	38
Francia	57	29	14	100	19
Olasz	45	45	10	100	11

A külföldi turistautaknál (ha eltekintünk az olasz nyelvre vonatkozó kissé kétséges megbízhatóságú adatoktól) kiemelkedően a németnyelv-tudás látszik a legnagyobb mértékben hasznosulni. (13. táblázat.) Az ezen a téren kapott válaszokat persze alapvetően befolyásolja, hogy milyen nyelvű célországokba irányulnak a leggyakrabban a nyelvtudó magyarok turistaútjai. Már önmagában a távolság miatt is sokkal valószínűbb a német, mint az angol nyelvterülettel való érintkezés, így aligha meglepő, hogy a németül tudók jóval intenzívebb nyelvhasználatot jeleznek a turistautak kontextusában, mint a más idegen nyelvek ismerői.

13. táblázat

Használja-e nyelvtudását külföldi turistaútjain? (százalékban)

	Nem használja	Használja	Összesen	N
Német	26	74	100	127
Angol	46	54	100	108
Orosz	69	31	100	38
Francia	50	50	100	19
Olasz	9	81	100	11

Nem utolsósorban a földrajzi közelség és a történelmi hagyományok magyarázhatják, hogy a baráti-ismeretségi kapcsolatok terén is a német kötődés a legerősebb. (14. táblázat.)

14. táblázat

Vannak-e külföldi barátai, ismerősei, akikkel idegen nyelven érintkezik? (százalékban)

	Nincsenek	Vannak	Összesen	N
Német	37	63	100	127
Angol	44	56	100	108
Orosz	69	31	100	38
Francia	44	56	100	19
Olasz	27	73	100	11

Úgy tűnik tehát, hogy míg a munkában és a nagyobb intellektuális erőfeszítést igénylő információbefogadásban (újság- és könyvolvasás) inkább az angolnyelv-tudás hasznosul jobban, addig a kikapcsolódás jellegű tevékenységekben, illetve a személyközi kapcsolatokban a német nyelv használata intenzívebb.

A PREFERÁLT IDEGEN NYELV

A z idegennyelv-tudás terjedését, a nyelvoktatás hatékonyságát és a megszerzett nyelvtudás hasznosítását jelentős mértékben befolyásolhatják a nyelvtanulással és az egyes nyelvekkel kapcsolatos attitűdök, preferenciák, sztereotípiák. Ezért vizsgálatunkban arra is kitértünk, hogy az emberek miképpen viszonyulnak a nyelvtanuláshoz, és melyik idegen nyelvet tanulnák szívesen, ha erre módjuk lenne.

A kérdezettek 84 százaléka nyilatkozott úgy, hogy szívesen tanulna idegen nyelvet, és az így válaszolók túlnyomó többsége meg is nevezte azt a nyelvet, amelyet leginkább tanulna: minimális különbséggel az angol és a német volt az a két nyelv, amelyet kiemelkedően a legtöbb kérdezett választott. (15. táblázat.) Az angolt és a németet preferálók mellett szinte eltörpülnek azok az egészen kis csoportok, amelyek a francia és az olasz nyelvet választották, és még inkább a spanyolra és az oroszra szavazók. Az egyéb nyelvek közül a szlovákra (5 fő), az eszperentóra és a japánra (4-4 fő), valamint a kínaira, a svédre és a latinra (3-3 fő) esett még említésre érdemes számú szavazat.

A 15. táblázatról az is leolvasható, hogy a hetvenes–nyolcvanas évek fordulójához képest a kilencvenes évek elejére az egyes idegen nyelvek preferáltsága igencsak átalakult. Igaz ugyan, hogy a német nyelvet másfél évtizede és 1994-ben is egyaránt a kérdezetteknek majdnem a fele választotta, az angol nyelvet preferálók részaránya viszont a nyolcvanas évek legeleje óta több mint ötven százalékkal növekedett, miközben az orosz preferálók szinte teljesen eltűntek.

A nemek között annyi különbség mutatkozott, hogy a nők között lényegesen több volt az olasz nyelvet választó, de a franciát és az angolt is a nők preferálták valamivel nagyobb arányban, a férfiak között ezzel szemben a német nyelvet választók fordultak elő valamivel gyakrabban. (16. táblázat.)

15. táblázat

Milyen idegen nyelvet tanulnának szívesen? (százalékban)

	1972–1982	1994
Angol	29,8	46,1
Német	43,1	45,5
Francia	5,1	2,6
Olasz	nincs adat	2,4
Spanyol	nincs adat	0,8
Orosz	17,4	0,8
Egyéb válasz	4,6	1,8
Összesen	100,0	100,0
Szívesen tanulna idegen nyelvet	20 590	1680

16. táblázat

Nyelvek népszerűsége férfiak és nők között (százalékban)

	Férfiak	Nők
Angol	45	48
Német	48	42
Francia	2	3
Olasz	1	3
Egyéb nyelv	4	4
Összesen	100	100
Szívesen tanulna nyelvet	789	891

Igen erős különbségek jelentkeztek az egyes nyelvek preferálásában az iskolázottság szintje szerint. (17. táblázat.) A végzettség emelkedésével egyre gyakoribb volt az angol, és egyre ritkább a német választása. A franciára és az olaszra esett szavazatok aránya is szoros pozitív összefüggést mutatott a magasabb iskolázottsággal.

17. táblázat

Nyelvek népszerűsége iskolázottsági csoportokban (százalékban)

	8 osztálynál kevesebb	8 osztály	Középiskola	Főiskola, egyetem
Angol	29	43	47	60
Német	64	49	46	25
Francia	1	2	3	5
Olasz	1	1	3	4
Egyéb nyelv	5	5	1	6
Összesen	100	100	100	100
Szívesen tanulna nyelvet	156	416	888	220

Minden bizonnyal nem utolsósorban az iskolázottsági szint hatását sejthetjük a mögött, hogy az életkor csökkenésével és a település urbanizáltsági szintjének emelkedésével növekszik az angol, valamint a francia és az olasz népszerűsége, és csökken a németé. (18. és 19. táblázat.)

18. táblázat

Nyelvek népszerűsége életkori csoportokban (százalékban)

	14–17	18–30	31–40	41–50	51–60	60 felett
Angol	49	56	47	51	40	30
Német	33	33	40	42	55	62
Francia	7	2	2	4	0	3
Olasz	6	6	8	1	1	0
Egyéb nyelv	5	3	3	2	4	5
Összesen	100	100	100	100	100	100
Szívesen tanulna nyelvet	73	381	347	310	235	339

19. táblázat

Nyelvek népszerűsége településtípus szerinti csoportokban (százalékban)

	Budapest	Város	Község
Angol	51	47	42
Német	34	46	53
Francia	5	2	1
Olasz	4	3	1
Egyéb nyelv	6	2	3
Összesen	100	100	100
Szívesen tanulna nyelvet	371	738	571

Végezetül azt is megkérdeztük interjúalanyainktól, hogy milyen megfontolások alapján választották éppen azt a nyelvet, amelyet választottak. (Függelék: 20–23. táblázat.) Az angol nyelv preferálásában az általános használhatóság és a nemzetközi jelentőség volt a meghatározó motívum. A németet választók is az általános használhatósággal és a nemzetközi jelentőséggel érveltek a viszonylag leggyakrabban (de közel sem olyan gyakran, mint ahogy azt az angolnál tapasztaltuk), ugyanakkor az angolhoz képest nagyobb hangsúlyt kaptak a különféle kapcsolatokra utaló és/vagy érzelmi jellegű motívumok: németül beszélő ismerősök, barátok; a Magyarországra látogató német ajkúak nagy száma; a németül beszélő népek szeretete; német nyelvterületre való utazás stb. Még olyasféle, a politikai kapcsolatokra hivatkozó indoklás is előfordult néhány alkalommal, amilyent a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján az orosz nyelv választásának motívumai között találtunk: „ők (a németek?, az osztrákok?) a barátaink, a szövetségeseink”.

Szemben a leginkább preferált angollal és némettel, amelyeknek választásánál a használhatóság gyakorlati szempontja volt a legfőbb motívum, a francia és az olasz esetében domináltak a nyelv szépségére való hivatkozások, valamint – különösen az olasz esetében – a személyesebb jellegű, emocionális színezetű indoklások. Emellett a francia és az olasz voltak azok a nyelvek, amelyeknek választásánál a kulturális értékek megismerésének szempontja is viszonylag jelentősebb gyakorisággal felmerült.

FÜGGELÉK

20. táblázat

Az angol nyelv választásának motívumai (százalékban)

Ezt a nyelvet mindenütt értik, ezen a nyelven mindenütt boldogulni lehet	51
Nemzetközileg a legnagyobb jelentőségű nyelv; a diplomácia, a gazdasági élet, a tudomány stb. nemzetközi nyelve	29
Ez a legszebb nyelv	13
A munkában, a szakmai előmenetelben ez a nyelv a leghasznosabb	5
Ez egy könnyű nyelv, gyorsan meg lehet tanulni	4
Szeretnék ezen a nyelven újságot, könyvet olvasni, rádiót hallgatni, tévéműsorokat érteni	3
Szeretnék szorosabb kapcsolatba kerülni azokkal a barátaimmal, ismerőseimmel, akiknek ez az anyanyelvük	2
Oda szeretnék vagy készülnék utazni, ahol ezt a nyelvet beszélik	1
Egyéb válasz	6
Nincs érdemleges válasz	5
Az angol nyelvet szívesen tanulná	764

21. táblázat

A német nyelv választásának motívumai (százalékban)

Ezt a nyelvet mindenütt értik, ezen a nyelven mindenütt boldogulni lehet	39
Nemzetközileg a legnagyobb jelentőségű nyelv; a diplomácia, a gazdasági élet, a tudomány stb. nemzetközi nyelve	10
Ez egy könnyű nyelv, gyorsan meg lehet tanulni	9
Szeretnék szorosabb kapcsolatba kerülni azokkal a barátaimmal, ismerőseimmel, akiknek ez az anyanyelvük	8
Ez a legszebb nyelv	8
A munkában, a szakmai előmenetelben ez a nyelv a legfontosabb	7
Sok olyan külföldi jön Magyarországra, akinek ez az anyanyelve	7
Szeretem azt a népet, amelyik ezt a nyelvet beszéli	3
Szeretnék ilyen nyelvű tévéműsorokat nézni, újságot, könyvet olvasni, rádiót hallgatni	2

Oda szeretnék vagy készülök utazni, ahol ezt a nyelvet beszélik	2
Politikai indoklás: ők a támogatóink, szövetségeseink, jó a politikájuk	1
Egyéb válasz	1
Nincs érdemleges válasz	7
A német nyelvet szívesen tanulná	764

22. táblázat

A francia nyelv választásának motívumai (százalékban)

Ez a legszebb nyelv	68
Szeretném annak a népnek a kultúráját megismerni, amelyik ezt a nyelvet beszéli	9
Szeretem azt a népet, amelyik ezt a nyelvet beszéli	5
Oda szeretnék vagy készülök utazni, ahol ezt a nyelvet beszélik	5
Ezt a nyelvet mindenütt értik, ezen a nyelven mindenütt boldogulni lehet	5
Ez egy könnyű nyelv, gyorsan meg lehet tanulni	5
Egyéb válasz	7
Nincs érdemleges válasz	7
A francia nyelvet szívesen tanulná	44

23. táblázat

Az olasz nyelv választásának motívumai (százalékban)

Ez a legszebb nyelv	65
Oda szeretnék vagy készülök utazni, ahol ezt a nyelvet beszélik	13
Szeretem azt a népet, amelyik ezt a nyelvet beszéli	10
Szeretném megismerni annak a népnek a kultúráját, amelyik ezt a nyelvet beszéli	5
Szeretnék szorosabb kapcsolatba kerülni barátaimmal, ismerőseimmel, akiknek ez az anyanyelvük	5
Ez egy könnyű nyelv, gyorsan meg lehet tanulni	3
Nincs érdemleges válasz	5
Az olasz nyelvet szívesen tanulná	40

JEGYZETEK

¹ Az 1979–1982 közötti vizsgálat eredményeiből született fontosabb publikációk: Terestyéni Tamás: Idegennyelvi kommunikációs kultúra Magyarországon (Szociolingvisztikai adalékok). *Szociológia*, 1981/3–4.; Uő: The Knowledge of Foreign Languages in Hungary. *Acta Linguistica* 31, 1981.; Uő: Helyzetkép a hazai idegennyelv-tudásról. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1985/1.

² Mindkét adatfelvételt a Szonda–Ipsos bonyolította.

³ Az 1979–1982 közötti vizsgálatnak az itt és a későbbiekben idézett adatairól lásd Terestyéni Tamás: Helyzetkép a hazai idegennyelv-tudásról. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1985/1.

Az itt következő két tanulmány a mostanában egyre sűrűbben emlegetett multimédia témakörével foglalkozik. Tölgyesi János írása általános tájékoztatást ad arról, hogy az utóbbi években milyen technikai fejlesztések történtek azokon a területeken, amelyek a multimédia fogalmával kapcsolódtak össze, Kunszenti Ágnes dolgozata pedig a multimédia egy konkrét oktatási alkalmazását ismerteti.

Tölgyesi János

MULTIMÉDIA, HIPERMÉDIA ÉS AMI MÉG UTÁNA JÖN...

Az alig több mint tíz éve megjelent személyi számítógépek kommunikációs lehetőségeiről sokat beszéltek, és sokféle gondolatot megfogalmaztak már. A tényleges gyakorlatot azonban csak mintegy másfél-két éve tanulmányozhatjuk a maga teljességében, rendkívül gyorsan változó formájában, hiszen csak igen rövid ideje annak, hogy a rendszerváltás nyomán jelentős külföldi támogatással eljutott a nemzetközi számítógép-hálózat a magyar egyetemekre. Azóta a hálózatra csatlakoztatott gépeken keresztül alkalom nyílik a világ fejlett felén kidolgozott új rendszerek azonnali megismerésére, sőt adaptálására is. Az alábbi áttekintésben megkíséreljük összefoglalni azokat az újdonságokat, amelyek a multimédia és hipermédia gyakran emlegetett fogalmai mögött jöttek létre.

Nemrégiben a HVG-ben egy multimédiáról készített összeállításban Váncsa István azt írta, hogy az IBM PC-re mostanában semmi új dolog nem készült. Amit havonta vagy félévente úgy reklámoznak, mint újdonságot, az többnyire már régen kitalált és megcsinált rendszerek újabb és újabb variációja, kiegészítése és metamorfózisa. Nos, az alaprendszerrel valóban ez a helyzet. A gépek képességeit meghatározó operációs rendszerek, a DOS vagy a Windows igen széles körben elterjedtek, és így nagy piaci lehetőségeket rejtnek ugyan, de a használók nagy tömegei megkövetelnek bizonyos állandóságot is, a már elért eredmények szigorú megőrzését. Ugyanígy van ez a sokak által megismert és naponta használt szövegszerkesztő rendszerekkel és még néhány egyéb alapeszközzel. Más területeken azonban egy-egy új eszköz vagy rendezőelv megjelenése gyors változásokat hozhat. Ez a helyzet a címben jelzett multimédia és hipermédia területein. Kialakulásuk és elterjedésük robbanásszerű gyorsasággal következett be.¹

MULTIMÉDIA – REKLÁMFOGÁS VAGY VALAMI MÁS IS?

A személyi számítógépek erőforrásainak gyors ütemű növekedése, kapacitásuk bővülése a 90-es évek elejére oda vezetett, hogy néhány nagy amerikai cég elhatározta: a további fejlesztő munkát megalapozandó, megállapodnak egy olyan konfigurációban, amelyet minimális közös alapként fogadnak el jövőendő munkájukhoz. A megállapodás kiterjedt a gép központi egységének teljesítményére, sebességére, a memória méretére, a háttértár ajánlott nagyságára, elérési sebességére, a kijelző felbontására. Az úgynevezett jelfeldolgozó célprocesszorok fejlesztése ugyancsak az utóbbi időben jutott olyan fokra, hogy hang- és videojel-feldolgozó, kiegészítő kártyákat lehetett készíteni és elérhető áron forgalomba hozni. A lézerezényt felhasználó optikai jelrögzítés sikeres elterjedése pedig azt hozta magával, hogy számítógép-egységként megjelentek a kompakt lemezt olvasni képes háttértárak (CD ROM-ok²). Maga az adathordozó olcsó műanyag lemez, és előállítási technikája lehetővé teszi, hogy az egy lemezre eső költség hihetetlenül alacsony legyen. Mindehhez járul még, hogy az ilyen lemez tekintélyes méretű háttértároló kapacitással rendelkezik (körülbelül 600 Mbyte lemezenként, ami durván számolva 10–20 ezer nyomtatott oldalnyi szövegnek felel meg). Amit egy-egy lemez megvásárlásakor meg kell fizetni, az 95 százalékban a rajta levő szellemi termékek (jog)díja. A körvonalazott eszközök, kiegészítve a Microsoft cég ablak-technikára épülő Windows 3.1. operációs rendszerével – alkotják azt a standardként elfogadott közös alapot, amit multimédia PC-ként szokás emlegetni. Természetesen nemcsak az IBM PC-k világában létezik multimédia, hanem a fejlesztésekben mindig egy vagy több lépéssel előbbre tartó Apple Macintosh gépek világában is.

MIRE JÓ MINDEZ, ÉS MITŐL MULTIMÉDIA?

Először pillantásra azt gondolhatnánk, hogy mindez csak reklámfogás, új gyártói, illetve eladói stratégia, hogy a cégek közösen, összefogva hatékonyabban dobják piacra újonnan kifejlesztett kiegészítő termékeiket. Nyilván ez is megtalálható a mozgatórugók között. De ha a lényeg csak ennyi lett volna, akkor a kezdeményezés mára már a feledés homályába merült volna. A közös alapként körvonalazott és elfogadott gép azonban önálló életre kelt. Ahogy a személyi számítógépek mintegy másfél évtizedes történetében már máskor is előfordult, a hardvergyártók által felkínált egységes alapot számtalan kisebb cég elfogadta és megindultak a fejlesztések. Először olyan szoftverrendszerekre volt szükség, amelyek segítségével kényelmesen lehet kezelni az új perifériákat, az új kiegészítőkkel felszerelt gépek lehetőségeit. Ezek az első rendszerek úgynevezett fejlesztői környezetet nyújtanak, olyan eszközöket, amelyekkel hagyományos programozási ismeretek nélkül lehet létrehozni újszerű „multimédia-anyagokat”. (Néhány ilyen multimédia-fejlesztő rendszer: Guide, Action, Authorsware, Micromind Director.)

Talán itt érkeztünk el ahhoz a ponthoz, hogy megpróbáljuk körvonalazni, mi is az a multimédia. Ha megkíséreljük a szó itt használt értelmében a meghatározást megadni, akkor valami olyan programtermékhez jutunk, amelyet a multimédia-lehetőségekkel felszerelt számítógépen lehet létrehozni és lejátszani, visszaadni. Olyan termékhez, amely kihasználja azokat a lehetőségeket, amelyeket a szöveg és a kép kezelésében, a hang digitális felvételé-

ben, tárolásában, manipulálásában és visszajátszásában nyújt a számítógép. A mozgó ábrák, az animáció és a külső videoforrásból származó képsorok rögzítése és visszajátszása ugyan csak részei – és egyre nagyobb arányban részei – a multimédia-produktumoknak.

MŰFAJ PRÓBÁLKOZÁSOK, A HATÁROK KITAPOGATÁSA

A multimédia-eszközök, a fejlesztői környezet bizonyos fokú számítógépes rutint, használati kultúrát feltételez. A rendszerek kialakítói és fejlesztői elsősorban az oktatásban vélték felfedezni azt a szélesebb alkalmazói területet, ahol ezek a rendszerek elterjedhetnek. Különösen az amerikai felsőoktatásban van elegendő szakember és megfelelő gépi háttér arra, hogy kialakuljanak azok a műhelyek, amelyek megfelelő minőségű és mennyiségű oktatóanyagot képesek létrehozni. Jól sikerült nyelvoktatást segítő, fizikai és kémiai kísérleteket bemutató multimédia-anyagokat már láthattunk is az új műfaj termései között. A könyvkiadók is hamar felfedezték maguknak, hogy a CD-lemezek nagyméretű tárolókapacitása megfelelő arra, hogy multimédia-formára átdolgozott enciklopédiák jelenjenek meg. A számítógépes programok kereskedelmével foglalkozók olcsó tároló- és hordozóeszközt látnak benne. Az ilyen lemezekre nem annyira a multimédia-műfaj lehetőségeinek kihasználása a jellemző, mint inkább a nagy mennyiségű kép- vagy hanganyag; amúgy ingyenesen hozzáférhető programok, játékok gyűjthetők össze rajtuk és árusíthatók egyetlen, jól kezelhető egységként.

A műfaj határait feszegető úttörők valójában az olyan vizuális művészek, akik filmmel, animációval, grafikával, videokísérletekkel foglalkoztak és rátaláltak a számítógépes multimédiára. A Képzőművészeti Főiskolán 1994. november elején rendezett multimédia-konferencián művészi megformálású multimédia-anyagokat láthattunk.³ Ezek nagy része CD-lemezként nyerte el végső formáját, és jobb (gyorsabb) számítógépen lejátszva kelthető életre. Volt közöttük sajátos, női szemmel végigvitt vizuális interpretáció a technika és az ember kapcsolatáról, lírai képsorozat a gyermekként 1956-ban elhagyott hazáról és a kanadai felnőttlétre csak apró köznapi tárgyakban átszüremlő valamikori otthoni életéről, reflexiók szóban és grafikában az egyéni élmények és a nemzet, a világtörténelem összefüggéseiről. Egy japán művész megkapó ötletek füzérét nyújtotta egy virtuális könyv lapjairól bizarr egyvelegként életre keltve régi legendákat és komputerjátékok mai hőseit.

A hazai multimédia-CD-termék is több lemezt tud már felmutatni, köztük eddig talán a legigényesebb a Politika for Windows, az elmúlt 40 év történelmének dokumentumaiból készült, sajátos szemléletű összeállítás. Ugyanezen műhely terméke az ABCD névre keresztelt multimédia-folyóirat, amely azonban a jelentős reklám és a nagy sajtóvisszhang ellenére is inkább csak hiányérzetet hagy abban, aki egy-két estét rászán a végigböngészésére. Olyan benyomást kelt, mint egy szerkesztőség és határozott koncepció nélküli heti magazin. Sokféle anyagot találunk rajta, szellemesen tált grafikáktól videorögtönzésekig, hálózatról letöltött dokumentumoktól tucatnyi, jobb-rosszabb játékprogramig. Ezek nagy része azonban csak „utóközlés”.

A műfaj lehetőségeinek próbálgatása leginkább talán a cégreklámokban talált magára. Az említett konferencián is láttunk korrekt cégbemutató reklámanyagokat és speciális – bankalkalmazottakat – oktató feldolgozást is.

Talán kiderült a fentiekből, hogy a multimédia nem azonos a CD-lemezen megjelenő, számítógéppel létrehozható, olvasható anyagokkal. A CD-lemez lehet hordozója nagyméretű adatállományoknak, könyvszövegeknek, képegyütteseknek, lehet szoftverarchívum vagy játékprogramtár is. Ezeket azonban önmagukban nem sorolhatjuk a multimédia-műfaj körébe. Jelenleg talán nem is a műfaj meghatározása a legnagyobb gondja a multimédia-területnek, hanem az, hogy akadjanak megfelelő felkészültségű, tehetséges alkotók, akik igazi új műfajt tudnak teremteni. Olyat, amelyik különbözik a vetített képes show-tól, a leegyszerűsített animációtól, az illusztrált, szöveges előadástól, a grafikai képeskönyvtől, vagy ezek néha bizony meglehetősen ügyetlen montázsaitól. Az avatottak kezében a sokféle eszköz – a multimédia – lehetőséget ígér arra, hogy csak ilyen formában kifejezhető mondanivalónak adjon kereteket.

HIPERMÉDIA: SZÁMÍTÓGÉP-HÁLÓZAT + MULTIMÉDIA

A multimédia talán már kitalálása pillanatától összefonódott a kereskedelmi szférával, a profitorientált gondolkodásmóddal. Születésének mozgatója volt az új számítógépes tartozékok és kiegészítők által új lehetőségeket nyújtó gépek remélt piaci sikere. A szoftverfejlesztések drága „szerzői rendszereket” eredményeztek, amelyeknek a megvásárlói, használoi ugyancsak pénzt remélhettek a nem épp olcsó hardver- és szoftveregyütteseken létrehozott multimédia-termékekért, legyen az akár reklámanyag, cégbemutató vagy oktató feldolgozás, CD-lemez formájú magazin, vagy művészi ambíciókkal megformált egyéni látomás.

A gyakran hipermediaként (is) emlegetett fejlesztések – részben rokon kiindulásokból – mára egészen másféle irányokba jutottak el, egészen másféle eredményeket hoztak. Az Internetben, a mára már globális méretűvé vált számítógép-hálózatban a 90-es évek elején indultak azok a fejlesztések, amelyek a gyors ütemben népszerűvé vált hálózati kommunikáció, az e-mail, az elektronikus levelezés lehetőségeit tágitó, úgynevezett multimédia-szabványt fogadták el kiinduló alapként (MIME-szabvány: Multipurpose Internet Mail Extension).⁴ De ez csak az egyik kiindulópontja volt a hipermédia-, más szóhasználattal a metainformációs rendszerek fejlesztésének. Ez a kiindulás azt jelenti, hogy az eddig általánosan használt szűk angol betűkészlet helyett a hálózaton levélformában át lehet küldeni digitalizált képeket (képfile-okat), hangokat és mozgóképes anyagokat is.

A következő, rendkívül sikeresnek bizonyult törekvés az volt, hogy a hálózat különféle gépein a legkülönbözőbb helyen tárolt dokumentumokat és a gépek által nyújtott szolgáltatásokat megpróbálták egységesen szemlélni, és olyan jelölési rendszert vezettek be, amely egyértelmű típus- és helymegadást nyújt, mindemellett könnyen feldolgozható számítógépes szoftverrel is rendelkezik. Ez volt az úgynevezett Általános Erőforrás Lokátor (URL – Universal Resource Locator). A koncepció lényege, hogy a számítógépes gyakorlatban használt file-név és elérési útvonal elképzelést terjesztették ki a hálózati környezetre. A részletek mellőzésével itt annyit érdemes megjegyezni, hogy mára valamennyi hálózati szolgáltatástípusra kidolgozták a megfelelő hivatkozást, és ezek legnagyobb részét a hipermédia-rendszerek kezelni is tudják. Egy példa talán szemléltetni tudja az új koncepció lényegét. Egy file letöltését valamely gépről például a következő hivatkozással lehet megadni:

<ftp://ftp.netcom.com/pub/software/program1.exe>

Hálózati anyagokban ez a fajta hivatkozás mára már teljesen általánossá vált. A jelölés a szolgáltatás típusával kezdődik (az ftp a file transfer protocol rövidítése, a file-tárolásra és letöltési szolgáltatásra specializált gépekre, illetve szolgáltatásra utal). Ezután a `://` karakter-sorozat következik, ami egyértelművé teszi, hogy URL-szintaxisról van szó. Ezután a gépnek a hálózatban szokásos, többszintű azonosítása következik (a Netcom cég ftp nevű szolgáltató gépéről van szó, amely a com, kereskedelmi célú amerikai alhálózat része). Ezután `/` jelekkel elválasztva, a gépen belüli elérési útvonal és maga a letöltendő programfile neve következik. A struktúra a többi URL-típusnál is hasonló. Mintegy tucatnyi szolgáltatástípus – és így URL-típus – létezik (például gopher, http, newsgroup, mailto, telnet, wais, ftp, file stb.), ezek bemutatására itt nincs mód. Aki kapcsolatba kerül a hálózattal, sokféle forrásból gyorsan megismerheti ezeket.

A dolog szépsége azonban még csak ezután következik. Egy hálózatba kötött számítógépben a letöltött és olvasható szövegbe bárhová elhelyezhetünk a fent bemutatotthoz hasonló hivatkozásokat. Ha rámutatunk egy ilyen hivatkozásra, a környezetet alkotó szoftver az élettelen, virtuális hivatkozást azonnal tényleges hívássá fordítja le, és megkezdí az URL-ben megadott gépet, illetve a kért szolgáltatást hívni. Ha felépül a kapcsolat, akkor pedig letölti a kívánt dokumentumot: szöveget, képet vagy újabb hivatkozásokkal teletűzdelt lapot, az úgynevezett HTML-dokumentumot; bekapcsol egy távoli könyvtár elektronikus katalógusába; lehetőséget ad arra, hogy címszavakat keressünk egy specializált adatbázisban, vagy szakosodott levelezőlisták új terméseit olvassuk stb.

Ahhoz azonban, hogy az új elvekre épülő hálózati rendszerek így működjenek, nem volt elég a hálózati információs erőforrások egységes szemlélete és hivatkozási rendszere. Egy másik, ugyancsak rendkívül sikeresnek bizonyult újdonságra is szükség volt, ez pedig a hipertext elv, ami a hipermédia elnevezésben is megjelenik. A hipertext elv eredetileg azt a feldolgozási folyamatot kívánta modellezni, amit akkor szoktunk végezni, amikor egy tudományos dolgozatot olvasunk, és saját megjegyzéseinkkel, lapszéli jegyzeteinkkel látjuk el. Szabad asszociációk módjára az eredeti szöveghez hozzáfűzünk magyarázatokat, jegyzeteket, illusztrációkat és más efféléket. Az elv megvalósítása olyan szoftverkörnyezet, amelyben könnyen létrehozhatunk és a szövegbe könnyen elhelyezhetünk mutatókat. A mutatók (pointerek vagy linkek) az általunk létrehozott megjegyzésekre mutatnak, és a szöveget olvasva egy mozdulattal (az egér gombjának kattintásával) behívhatók. A mutatók eleinte csak egy gépen belül elhelyezett szövegekre mutattak, az új hálózati rendszerekben (gopherek, Word Wide Web rendszer) viszont már a multimédia szóhasználatnak és gyakorlatnak megfelelően mutathatnak képekre, hangokra, videoanyagokra, vagy hálózati szolgáltatásokra, a hálózaton bárhol elhelyezett dokumentumokra.

Így lecsupaszítottan elmondva, mindez kissé vértelen dolognak tűnhet, tartalommal nehezen megtölthető váznak. A hálózat eleven valóságában azonban egészen másképp fest a dolog. Gomba módra szaporodnak az újabb és újabb ötleteket felvonultató, szolgáltató gépek, amelyek rendkívül sok és sokféle információt kapcsolnak össze, sajátos egyéni elképzeléseket vagy hagyományos osztályozási sémákat követve. Elvi szempontból nézve az új hipermédia- vagy metainformációs rendszerek a korábban is meglévő hatalmas terjedelmű információrengetegben új elvek szerinti rendet, előre kijelölt bolyongási útvonalakat kínálnak. Az információs hipertér újszerű szerveződéséről szoktak beszélni; hiperterről abban az értelemben, hogy pointerek vagy hiperlinkek segítségével egyéni elképzelések szerint bármilyen struktúrát létrehozhatunk. Ezekbe a gráfokhoz hasonló virtuális szálakkal összeszőtt információs struktúrákba bárhol beléphetünk, és attól függően, hogy hol léptünk

be, más és más metszeteit, útvonalait követhetjük végig az információs hipertér végtelen lehetőségeinek.⁵

Az információs tér behálózása, átszövése ilyen virtuális mutatókkal rendkívül gyors ütemben halad előre. Mindez megváltoztatja a kommunikációról, a térről, az időről, az információfeldolgozásról kialakult eddigi elképzeléseinket, modelljeinket is. A hálózatban minden pillanatban megtapasztalhatóvá válnak a globális méretű kommunikáció dimenziói, a kommunikáció ereje, tudást teremtő, információt strukturáló pontenciálja. Érdekes módon, vagy épp a dolgok természetes velejárójaként, az új (multimédia-) lehetőségek a globális kommunikációs környezetben előtérbe helyezték az egyén, a magánszféra, a kis világok jelentőségét. A közvetlen kommunikáció és a környezet (intézmény, város, lakóhely) bemutatása mellett egyre nagyobb mennyiségben jelennek meg olyan anyagok, amelyek egy-egy személy (a készítő, a „gazda”) otthonát, környezetét, családját, kutyáit, hobbját és saját magát mutatják be a globális közösségnek. Ezek a „hálózatkötők”, mintegy a kollektív emlékezetre bízva digitálisan rögzített nyomaikat, a hálózat áttekinthetetlenül nagy raktárában archiválják is a jövőnek köznapis kézjegyeiket. Ez a furcsa, villódzó ellentmondás a hálózatban több szinten is jelen van. A kemény, profitra törekvő kereskedelmi számítógépes világgal szemben itt minden könnyed, mindent meg lehet vitatni, a nagy értékű fejlesztések ingyen, bárki számára elérhetőek, maga a használó közösség dönt értékükről azzal, hogy használatba veszi őket. Bármilyen problémával állunk elő, találhatunk rá segítőkész társat, de az áttekinthetetlen méretű globális rendszerben bolyonghatunk egyedül is, érdekességek, furcsaságok után kutatva, csatlakozhatunk szenvedélyes vitákhoz, elmerülhetünk szakmai részletkérdésekben.

Az Internet igazából csak az utóbbi egy-két évben kezdett globális méretekben szédítő ütemben terjedni. Addig jobbra az amerikai egyetemek és kutatóintézetek országos hálózata volt. Mára 3,5 millió összekapcsolt számítógépről beszélnek, amiből 2,5 millió az USA-ban szolgálja, illetve alkotja a hálózatot. A hipermédia-rendszerekként emlegetett új szolgáltatások nemcsak áttekinthetővé és emberi gondolkodásmóddal követhetővé tudják tenni ezt az irdatlan birodalmat, hanem új elveikkel megváltoztatják az információfeldolgozásról eddig kialakult elképzelésünket is. A lineáris, egyetlen feldolgozó egységen átbocsátott információsorozat mellé legalább olyan fontos modellként sorakozik a virtuális kapcsolatokkal, hivatkozásokkal asszociatív módon keresztbe-hosszába átszőtt struktúra, mint feloldozott információstér-modell.

MI JÖHET MÉG EZUTÁN?

A multimédia- és a hipermédia-eszközök alig néhány éves fejlesztések eredményei, a legelső kezdemények sem nyúlnak vissza egy évtizednél hosszabb múltira. Az információkezelésben hatékonynak bizonyult elvek és a rendelkezésre álló számítógépes eszközök sokféle, újszerű kombinációban eddig nem ismert „média”-formák megalkotására adnak lehetőséget. Ezek közül például az egyik, az úgynevezett Interaktív CD ROM (CDI), amely saját, billentyűzet nélküli számítógépes lejátszóval rendelkezik. A korábban idézett konferencián holland vizuális kísérletező-kutató művészek interaktív tévékísérletükről számoltak be. Több helyszín bekapcsolásával, és a képernyőn történő párhuzamos bemutatással

folyt a párbeszéd. A nézők aktívan kapcsolódhattak be egy nyomógombos telefonkészülék birtokában. A hívás után egy számítógép vette át a telefongombok értelmezését, a néző vezérelhette a kamerákat, kapcsolgathatott a helyszínek között.

A számítógép-hálózaton is megjelent a valóságos eseményekkel távolból való interakció gondolata. Ilyen például egy műhold-szimulátoron végzett távvezérlési, távmérési lehetőség, elsősorban középiskolás osztályok számára, vagy a Cornell Egyetemen kifejlesztett hálózati videokonferencia-rendszer távvezérelhető kamerával. Új dimenziókat fog eredményezni az úgynevezett virtual reality irányzat által kifejlesztett érzékelő és beavatkozó szervek megjelenése a hálózaton.

Úgy tűnik, a hirtelen meglódult lehetőségekhez gyakran nem sikerül megtalálni a megfelelő kommunikációs tartalmakat. Az egyre szaporodó videokonferencia-csatornákon naphosszat nézhetjük a számítógép billentyűzetét nyomkodó kollégákat, az on line beszélgetőcsatornák jelentős része állandóan „alvó állapotban” van, mert a bejelentkezett beszélgetőpartnerek rég kifogytak a mondanivalójukból. A számítógép-fejlesztések azonban nem állnak meg, egyre nagyobb teljesítményű és egyre újabb elveket alkalmazó rendszerek jönnek létre. A kihívás és a felelősség egyre nagyobb, hiszen nem közömbös, hogy azok, akik kézbe veszik ezeket a rendszereket, vajon a kommunikáció és az információkezelés humánus, demokratikus szabályai szerint használják-e fel a lehetőségeket.⁶

JEGYZETEK

¹ A HVG 1994. október 15-i számában további technikai részletek olvashatók a multimédia-számítógép-ajánlásról, illetve szabványról.

² A CD ROM-okról magyarul is olvasható áttekintés: Bakonyi–Drótos: Korongba zárt gondolatok. Budapest, 1994.

³ Az első magyar multimédia-konferenciát a Miskolci Egyetemen rendezték 1994. április végén. Itt mutatkozott be a digitális CD és a multimédia első jelentős magyar műhelye a Politika for Windows anyaggal. A műhely a Közgazdasági Egyetemen működik.

⁴ Az Internetről készült általános igényű bevezető kötet magyarul: Bakonyi–Drótos–Kokas: Navigáció a hálózaton. IIF. Budapest, 1994.

A magyar hálózati fejlesztésekről, az újdonságokról az 1992 óta évente megrendezett országos hálózati konferenciákon (Networkshop) lehet tájékozódni.

A hálózatról bő ismertetést találhatunk a Big Dummy Guide to the Internet című, kézikönyvigényű anyagból. Ennek elkészült a magyar fordítása is, egyelőre a hálózatról letölthető formában. Később nyomtatott változat megjelentetését is tervezik.

⁵ A hipertextről készült egy disszertáció, amely a téma fokozódó jelentőségét követve mára világhírre tett szert: Ernst Raul Perez: A Study of Traditional Information Access Models Applied in a Hypertext Information System. Texas University, 1991. Nem tudok nyomtatott formájáról, a tárgyalt hipertextrendszerben, a dolgozat részeként megszerezhető szoftverkörnyezetben olvasható, „működtethető”.

Az URL-konceptió eredeti publikálása és az úgynevezett HTML (Hypertext Markup Language) nyelv definíciója, amelynek segítségével a különféle hivatkozásokat elkészíthetjük, megtalálható az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport egyik kiadványában: Tölgyesi János (szerk.) Az NCSA Mosaicről. Budapest, 1994. (sokszorosítás). Ebben tanulmány olvasható még a Macintosh gépeken működő Mosaic-rendszerrel és a vele szerzett hálózati tapasztalatokról. Egy másik tanulmány az NCSA IBM PC-re fejlesztett rendszerével szerzett első benyomásokat összegezi. A mellékletben található a Beginner's Guide to URL, valamint a Beginner's Guide to HTML című anyagok.

⁶ Az új rendszerek problémáival, napi apróságokkal és elvi kérdésekkel egyaránt hálózati levelezőlistákon lehet találkozni. A hazai listák közül a Katalist a legaktívabb ebben a témakörben, de léteznek külön magyar nyelvű, főként magyar résztvevők által írt és olvasott listák a gopherek, a Word Wide Web-rendszerek problémáinak megbeszélésére is.

Azoknak az olvasóknak, akik gyakorlott hálózathasználók, ajánlom az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport hálózati szerverein elhelyezett anyagokat, így a Mosaic-rendszerről készült áttekintést, a miskolci multimédia-konferenciára készült anyagot, a Cornell videokonferencia-rendszerével szerzett tapasztalatok összegezését. A szerverek elérése az alábbi hivatkozásokkal történhet:

A Word Wide Web szerver hívása:

<http://tars5.elte.hu/second.html>

A Kommunikációelméleti Kutatócsoport gopher szervere:

<gopher://comkut.elte.hu:70>

A kísérleteti WAIS (Wide Area Information System) szerver a Web rendszeren keresztül:

<http://tars5.elte.hu/waisgate.html>

Kunszenti Ágnes

INTERAKTÍV MULTIMÉDIA TANÍTÁSI-TANULÁSI CÉLRA*

Nehéz definiálni, mi is az interaktív multimédia (IMM). Még nehezebb, ha ugyan nem lehetetlen, belehelyezni egy már létező osztályozási rendszerbe, keressük azt akár az oktatástechnológián belül, vagy azon kívül. Ezért inkább egy paraméterrendszerrel fogjuk jellemezni a tanítási-tanulási szituációban használt IMM-programokat. A paramétereket úgy választjuk meg, hogy a híd szerepét tölthessék be az IMM programok használatában és készítésében érintett különböző szakterületek képviselői közt.

1. AZ INTERAKTÍV MULTIMÉDIA FOGALMÁVAL KAPCSOLATOS NEHÉZSÉGEK

Stewart Brand írja a Media Labról szóló, híressé vált könyvében: „Minden évben annyi új médiaforma jelenik meg, hogy a Channels of Communication című folyóirat évente kiad egy kiegészítő tájékoztatót: Field Guide to the Electronic Environment (Szakmai eligazító az elektronikus környezetben). Az 1986-os kiadvány 26 újfajta közhasználatú elektronikus médiumot sorol fel.” [1] Majdnem mindegyik multimédia és interaktív. A tanítási-tanulási célú programok terén ugyanilyen nagy a gazdagság.

Hogyan tarthatunk lépést? Találunk-e valamilyen átfogó oktatástechnikai vagy egyéb rendszerezést, amely magába fogadhatja – akár némi módosítás árán – ezeket az új médiaformákat és programokat? Egy olyan rendszerezést, mely a kialakítása során felhalmozott ismeretek révén segítené a meglévő multimédia-rendszerek közti választásban, vagy saját programjaink tervezésében? A válasz: nem. A The British Interactive Video Yearbook 89/90 [2] például azzal kezdődik, hogy 18 definíciót sorol fel, hármát az interaktivitásra, tizenötöt az akkor legnépszerűbb interaktív multimédiára, az interaktív videóra. Minthogy a definícióban is ennyire nehéz megegyezni, valóban kicsi a remény arra, hogy bármely már létező

* A cikk első változata Dániában, az Aalborg Egyetemen 1993. augusztusában hangzott el a Tananyag – Pedagógia – Technológia című konferencián, mely A számítógéppel segített felsőoktatás északi fóruma által szervezett 4. északi konferencia volt.

kategorizálásba, rendszerezésbe besorolhassuk az interaktív multimédiát. Elég ugyanis megnéznünk néhány konkrét megvalósítást, és máris láthatjuk, milyen különbözőek lehetnek annak ellenére, hogy mindegyik joggal jellemezhető ugyanazzal a terminussal: interaktív multimédia. Éppen ezért képzelhető el, hogy célravezetőbb egy olyan paraméterrendszert keresni, amely leírja az IMM-programoknak a használat szempontjából legfontosabb jellemzőit – itt most elsősorban a tanulásra-tanításra gondolva. Ekkor megfigyelhetjük, hogy mely paraméterérték-kombinációk dominálnak a leggyakoribb alkalmazásokban, mint például a hiperkönyvben (hyperbook), a CAI- (Computer Assisted Instruction = számítógéppel segített oktatás) programokban, szimulációkban és egyebekben. Ha tudatossá válik, hogy mely paramétereknek választhatjuk meg szabadon, egymástól függetlenül az értékét, valamint meg tudjuk fogalmazni, hogy a különböző tanulási helyzetekben mely paraméterérték-kombinációk ígérnek a legjobb megoldást, akkor mind a készen kapható programok értékelése, mind pedig az újak tervezése könnyebbé válik.

1.1. Multimédia – a definiálás nehézségei

A 'média' szónak különböző használatait engedik meg az értelmező szótárak. Példáink forrása az angol *Oxford Advanced Learners Dictionary* (a) és az amerikai *The New Webster Encyclopedic Dictionary of the English Language* (b). A következő meghatározások érdekesek számunkra:

(a) a média: tömegkommunikáció, vagyis televízió, rádió, sajtó;

Vagy mint a médium többes száma jelentheti:

(b) bármi, ami a kommunikáció közvetítését/átvitelét szolgálja.

Még általánosabban:

(a) az, ami által valamit kifejezünk;

(b) az, ami által, vagy amin keresztül valamit véghezviszünk, közvetítünk.

Így tehát nem csoda, hogy oktatástechnikáról vagy számítógépről beszélve igen különböző dolgokat értenek a média fogalmán.

1. Egyesek számára a média az alkalmazott *technikát*, az *eszközöket* (hardver) jelenti. Steinberg szerint például „a számítógép egy oktatási médium”. [3]

2. A média jelentheti az üzenetet hordozó *oktatási anyagokat* (instructional materials), ahogy Romiszowski írja [4], míg ő maga inkább így látja:

3. a 'médiarendszerek' technológia és oktatási anyag is, vagyis a 'média' „*hardver*” és „*szoftver*” *komponensekből áll* (például a diavetítő a 'hard', az üzenetet hordozó dia a 'soft').

Vannak szerzők, akik aszerint osztályoznak, hogy vajon az *anyag* (material) önhordó-e, avagy valamilyen eszközre van szükség a bemutatásához.

Mások az *alkalmazott technikát* veszik alapul, míg megint mások a felhasznált *kommunikációs csatornát*, úgymint: csak hang vagy csak kép, vagy ezek együttese: AV (audio-visual) stb.

Salomon pedig azt hangsúlyozza, hogy ha a médiumot jellemezni akarjuk, akkor „az alkalmazott szimbólumrendszer, nem pedig az átvitel során alkalmazott technika a meghatározó”. [5]

4. Ugyanakkor vannak, akiknek a média jelentheti magát a *szimbólumrendszert*: „a kimondott vagy írott szó, film, diagram stb.”, mint azt Olson és Bruner tartják. [6] Ők a „nyelv mint oktatási médium” kifejezést is használják.

5. Módszerek, használati módok:

Míg a CAI és az IV (interaktív video) sokak szemében média [2], [6], addig az oktatástervező Romiszowski adott médián alkalmazott módszernek tekinti őket. A média, mint láttuk, szerinte szoftver- és hardverösszetevőkből áll – itt számítógépes és videoprogramból, valamint eszközként számítógépből és videolemezjátszóból.

A média szó használatának e sokféle lehetőségét használták ki Bang és Fibiger egy cikkükben. [8] „Televíziós képernyőmédiüm”-ről beszélnek, amely mögött a „televízió média használatának számtalan módja” található meg, úgymint műsorszóró tv, videokazetta, IMM stb. Majd ezen módokra is a „média” szót használják. Ezzel el is érkeztünk egy másik érdekes kérdéshez: *egy médium vagy médiumok*. Bár a Bang és Fibiger által említett példa még mindig nem igazán multimédia, mert náluk inkább arról van szó, hogy a tv-képernyő mint médium – valójában egy hardverelem – különböző hardverrendszerek eleme lehet, mely rendszerek maguk is médiának nevezhetők (esetleg a használatuk során szokásos módszerrel együtt). Tehát egyetlen elem többszörös, különböző célú felhasználását látjuk.

A továbbiakban tekintsük a multimédiát egy olyan médiumnak, mely több médiumot foglal magában. Copeland szerint „a »multimédia elemek« kifejezés a személyi számítógépek sokoldalú megjelenítőképességére való hivatkozásként tűnt fel, amikor azokat színes képek és digitális hang bemutatására is alkalmazni kezdték. A »multimédia« rövidítés kezdetben zavarokat okozott, hiszen itt egyetlen médiumról volt szó, mely azonban összetett”. [9]

Két úton is elérkezhetünk a multimédiához:

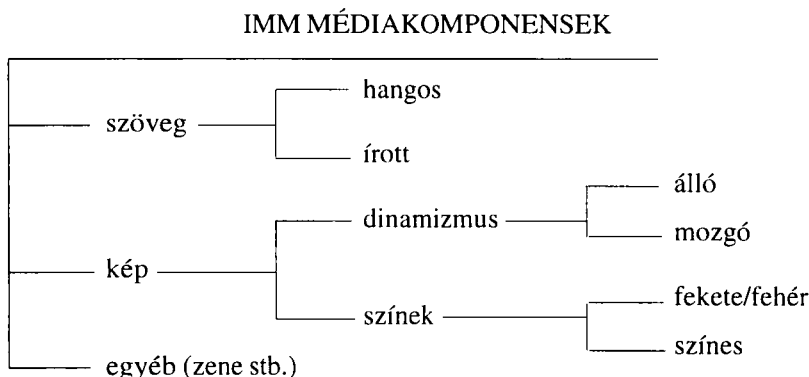
1. amikor képet, hangot és írott szöveget integrálunk egyetlen olyan dokumentumban, amelyet személyi számítógéppel készítettünk és abban is tárolunk digitálisan;

2. a számítógépnek és általa irányított egyéb, külső eszközöknek a kombinációjával. [10]

Az interaktív video az utóbbira példa, lévén műszaki szempontból multimédia médium: egy hardver/eszköz-rendszer mint médium, olyan eszközökből összeállítva, melyek mind önmaguk is médiumok. Maga az ötlet egyáltalán nem új. Cobun már 1976-ban külön oktatástechnikai csoportként említi az ekkor még számítógép nélküli, több közvetítőeszközből álló rendszereket (multimediated systems). [11]

Az interaktív video esetében a képeket analóg jelekként tárolják a lézerlemezen, a számítógép számára idegen módon (a hangot viszont digitálisan). A tendencia azonban az, hogy „minden digitálissá válik”, mint ahogy azt a Media Lab már alakulása során hirdette. [1] Ezért nincs sok értelme, hogy a CD-ROM-ot, vagy bármely más digitális egységet külön eszköznek tekintsünk: minden a számítógép részévé válik, gyakran fizikailag is beköltözve annak házába. Ez azt jelenti, hogy a multimédiának különböző hardver eszközök rendszereként való értelmezése mindössze átmeneti jelenségnek tekinthető. Ezért szerencsésebb, ha *akkor beszélünk multimédiáról, ha az 1. ábrán látható média-komponensek közül legalább kettő alkalmazásra kerül*. Mivel minket itt elsősorban a pedagógiai alkalmazás érdekel, célszerű a diák nézőpontját elfoglalnunk: vagyis egy *állókép* az egy *állókép*, függetlenül attól, hogy videóról vagy diáról származik-e, és függetlenül attól, hogy videolemezen, vagy éppen a számítógép memóriájában tároljuk. Eltérő kódrendszere miatt a nyelvhasználatot érdemes elválasztani a képtől és az egyéb hangtól (például a zenétől). Ezzel az elválasztással nem leszünk egyedül, mint a következő idézetek is mutatják. „Szöveg és vizuális információ jelenik meg a képernyőn.” [12] Vagy: „Egy multimédia elektronikus könyvszöveget, hangot és képeket tartalmaz”. [13]

1. ábra

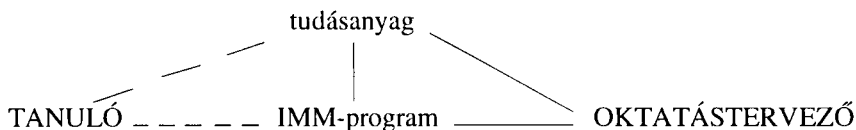
Mi a „multimédia” szót a továbbiakban jelzőként fogjuk használni, mely vonatkozhat a szoftverre és a hardverre is: vagyis olyan programokra, melyek multimédia dokumentumok bemutatására és/vagy készítésére alkalmasak, valamint az eszközökre, melyek ennek megvalósítására képesek.

1.2. Interaktivitás

A szótárak szerint az interaktivitás mint ige (to interact) azt jelenti, hogy „kölcsonösen cselekedni; egymásra hatni”; vagy a számítógépes világban „az információ kétirányú áramlását engedélyezni a számítógép és az azt használó ember között”. Gyakorlatilag minden számítógéppel vezérelt oktatási célú multimédia program interaktív, de persze nem csak azok. Általában az „interaktív” szót pozitív tartalmú jelzőnek tekintik: ezt a szót érdemes használni, ha az ember el akar adni egy programot. Olyan gondolatokkal hozzák kapcsolatba, mint a diák középpontba helyezése, vagy hogy a diák átveheti saját tanulásának irányítását; individualizált, vagyis az egyénhez igazodó tanítási-tanulási forma. Azonban ezek nem szükségszerűen következnek abból, hogy egy program interaktív. Steinberg írja a CAI-ról beszélve, hogy az irányítás egy interaktív programon belül akár a program, akár a diák kezében lehet. [3] Laurillard az Open Universityről arra a veszélyre mutat rá, hogy az a tanár, aki irányítani szeret, az most egy még hatékonyabb eszközt kapott erre a célra: „amíg (az interaktív média) támogathatja a magasabb szintű felhasználói irányítást, addig azt is lehetővé teszi, hogy a program teljes mértékben átvegye a döntést arról, hogy használója mit tegyen.” [14]

2. INTERAKTÍV MULTIMÉDIA-PROGRAM OKTATÁSI SZITUÁCIÓBAN

A 2. ábra egy tanítási-tanulási folyamatban zajló párbeszédet mutat a diák és – az interaktív multimédia-program médiumán keresztül – a tanár, az oktatástervező (instructional designer) között. (A szaggatott vonallal jelölt kapcsolat „on-line”, vagyis a program használata közben nyeri el formáját.)

A párbeszéd elsősorban a tanulás tárgyáról szól, pontosabban annak a programban és a diák fejében kialakult reprezentációjáról. Sokszor az oktatástervező a programot készítő csoport vezetője; néha viszont a tárgyat tanító tanár egyedül készíti a programot és a diákjai azt az ő felügyelete, irányítása alatt használják; bárhog is legyen, itt az „oktatástervező” kifejezés mindig azt, vagy azokat a személyeket fogja jelölni, akik a program tartalmáért és pedagógiai vonatkozásaiért felelősek.

Gyakori, hogy a diák a programot tanári irányítással használja. Ekkor a diák és a tanár közé egy másik, a tananyagról és a programról szóló külön párbeszédet jelölhetünk be. Ez jelentős mértékben befolyásolja a diák és az IMM-program közti párbeszédet, azt az interakciót, mely érdeklődésünk középpontját képezi. Esetleg a tanárt is egy papíron, vagy más formában előre elkészített tanulási segédlet „helyettesíti”.

Az interaktív multimédia-program alapvetően két nagy tudásterületre épül: a pedagógiai oldalra, amit itt az oktatástervező képvisel, és a technikai oldalra.

1. A pedagógiai oldal

Az oktatástervezés maga meglehetősen hasonlít a mérnöki tevékenységre. Megvannak a maga elméletei, szabályai stb., és a döntések meghozatalában számtalan egyéb szakterület eredményeire támaszkodik. A tanítandó téma/tárgy ismerete mellett a pszichológiát említhetjük (ezen belül nemcsak a tanulásméletekre gondolva), valamint a kommunikációelméletet – természetesen a teljesség igénye nélkül. Mindkettőre hatással van a tudatosan – vagy anélkül – elfogadott filozófiai megközelítés.

2. A technikai oldal

Egy adott program jellegét befolyásoló legfontosabb technikai tényezők:

a) az a hardver (eszköz), amin a program fut.

Ha ez már adva van, akkor további, esetlegesen korlátozó tényezők:

b) mindaz a hardver, amin a program készül (számítógép, kamera, vágó/editáló eszköz stb.);

c) mindaz a szoftver (program), amit a program készítése során használnak. A szövegszerkesztő, rajzoló-, festő- stb. programok nemcsak a készülő programban való megjelenítés minőségére vannak hatással, hanem a produkcióhoz szükséges időre, annak árára is.

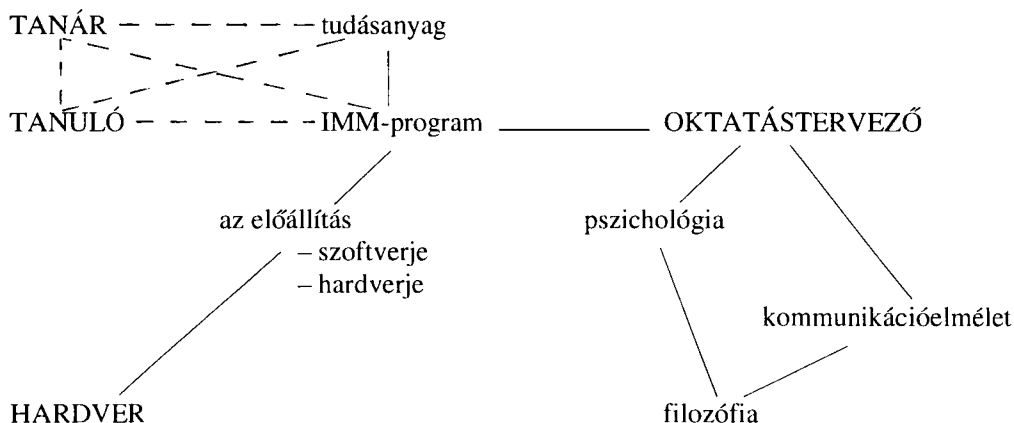
A választott programozói vagy szerzői nyelv alapvetően meghatározhatja programunk szerkezetét, a benne megjelenő interaktivitás formáit. Mivel az interaktivitás megformálása a legfőbb eszközünk pedagógiai céljaink megvalósításában, mint ezt a továbbiakban látni fogjuk, ez a választás döntő jelentőségű.

Ha a hardver és a szoftver már adottak, akkor az oktatástervezőn múlik, hogy a meglévő lehetőségek közül mennyit akar vagy tud hasznosítani.

3. AZ IMM-PROGRAMOK JELLEMZÉSE

Nézzük a 3. ábrát. A találkozási pontban a program áll. Annak jellemzésére olyan kifejezéseket használunk, melyek remélhetően az ott találkozóknak mindegyikének elfogadhatók: vagyis mind a technikai, mind pedig a pedagógiai oldalon dolgozóknak, de a diáknak is, vagy bárkinek, aki a programot használhatja.

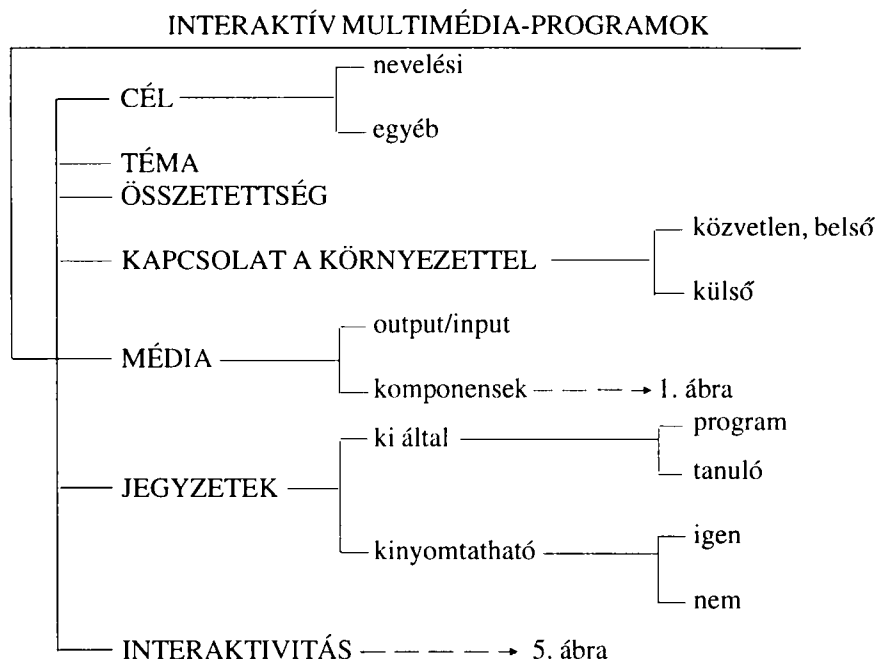
3. ábra

A paraméterek nem vehetnek fel jó vagy rossz értékeket; egyszerűen csak értékük van. Ezeket a paraméterértékeket aztán mindenkinek magának kell leképeznie, lefordítania a saját szakterületére. Ekkor a technikai oldal képviselői tudják, milyen problémákat kell megoldaniuk, a pedagógiai oldalon állók pedig elemezhetik, kereshetik azokat a paraméterérték-kombinációkat, melyek legjobban szolgálják céljaikat, bármi is legyen az elméleti és filozófiai meggyőződésük. Ugyanez a helyzet akkor is, ha nem készíteni akarunk egy új programot, hanem értékelni egy már meglévőt, esetleg vásárlás céljából. Elképzelhető, hogy ezeknek a paramétereknek a használata megkönnyítené a kommunikációt az egészen különböző szakmai háttérű emberek között.

A 4. ábrán felsorolt szempontok (pontok) tulajdonképpen azok a kérdések, melyeket megválaszolva megkapjuk paramétereink értékét. Minden pontot tovább részletezhetnénk, ahogy azt meg is tettük a MÉDIA-komponensek és az INTERAKTIVITÁS pontokkal. Egy ilyen általános áttekintésben azonban nincs szükség további mélységre, ugyanis azon a szinten már gyakori, hogy egy adott program szempontjából lényeges kérdés számtalan más program esetében föl sem merül.

Most egyenként végigmegyünk a 4. ábra pontjain, tehát azokon a kérdéseken, amiket javaslatunk szerint egy interaktív multimédia-program kapcsán föl kell tennünk. Először pontosítjuk, mire is vonatkozik a kérdés, majd néhol példák, ötletek következnek.

3.1. A paraméterek

CÉL

Milyen célra íródott a program? Számunkra itt elegendő a „tanítás/tanulás” és „egyéb” (mint például információs, szórakoztató stb.) elnevezésű csoportok használata.

TÉMA

A téma, a tárgy, amiről a program szól, amiről tanulni-tanítani szeretnénk. A szinte végtelen lehetőség miatt nem érdemes részletezni.

ÖSSZETETTSÉG

Olyan programról van-e szó, mely kis területet tárgyal és ezért a program használója várhatóan csak egyszer foglalkozik vele, vagy éppen ellenkezőleg, a témakör komplexitása a program többszörös használatát követeli meg? Az utóbbi esetben a programban való eligazodás nehezebb lehet. Ez növeli a segítség iránti igényt. Minél több lehetőséget, eszközt (például rajz, jegyzet, szótár stb.) adunk a diák kezébe, és minél inkább megengedjük, hogy maga válassza meg útját, tevékenységét a programban, annál többet kell tanulnia az adott program használatáról. Nyilván egy összetett, sokszor használt programban erre több idő is jut. Ennek eredményeként sokkal összetettebb tanulási helyzeteket, pedagógiai szempontból nézve gazdagabb környezetet lehet teremteni. Az egyszer használatos kisebb programok sematikus, könnyen kezelhető megoldásokra, így sokszor a gondolkodtatásról való lemondásra kényszerítenek. Ez a probléma kikerülhető akkor, ha sok ilyen kis program kerül egymás után használatba, és mindet azonosan lehet kezelni.

KÖRNYEZETTEL VALÓ KAPCSOLAT

A *belső*, közvetlen környezet itt az éppen használt számítógépben lévő forrásokat jelenti: vajon programunkból meg lehet-e hívni egy másikat a számítógép háttértárából vagy egyéb perifériájáról (és lehetőleg adatot is cserélni ezzel a másik programmal)? A *külső* környezet a hálózaton vagy modemén keresztül elérhető más számítógépekre, egyéb forrásokra vonatkozik. Ez utóbbi lehetővé teszi a program használójának, hogy azt is ő határozza meg, mely információforrásokat választja, míg egy önálló zárt rendszerben csak a számára rendelkezésre bocsátott információhoz juthat hozzá, esetleg abból tetszőlegesen válogathat. A külső környezetbe való kijutás arra is lehetőséget ad, hogy másokkal kapcsolatba lépjen, velük „társalgást” folytasson.

MÉDIA

Itt két szempontot tekintünk: a médiakomponenseket, mint azt részletesebben az 1. ábrán láttuk már, és bármely komponensre nézve, hogy az *bemenet* vagy *kimenet-e*, vagy mindkettő. Míg korábban (főleg technikai okokból) egyes médiaelemek mindig csak kimenetként, mások csak bemenetként szerepeltek, a helyzet mára megváltozott, és még mindig változik. Intenzív kutatásokat folytatnak azzal a céllal, hogy a természetes emberi kommunikációs formákat (beszéd, mozgás stb.) a számítógép által is értékelhető bemenetekké alakítsák. Az éppen alkalmazott médium és a ki/be menet szempontjának szétválasztása ennek a fejlődésnek és az ezáltal majdan létrejövő új lehetőségeknek teremt helyet azt állítva, hogy legalábbis elvben, bármely médiakomponens használható mindkét irányban.

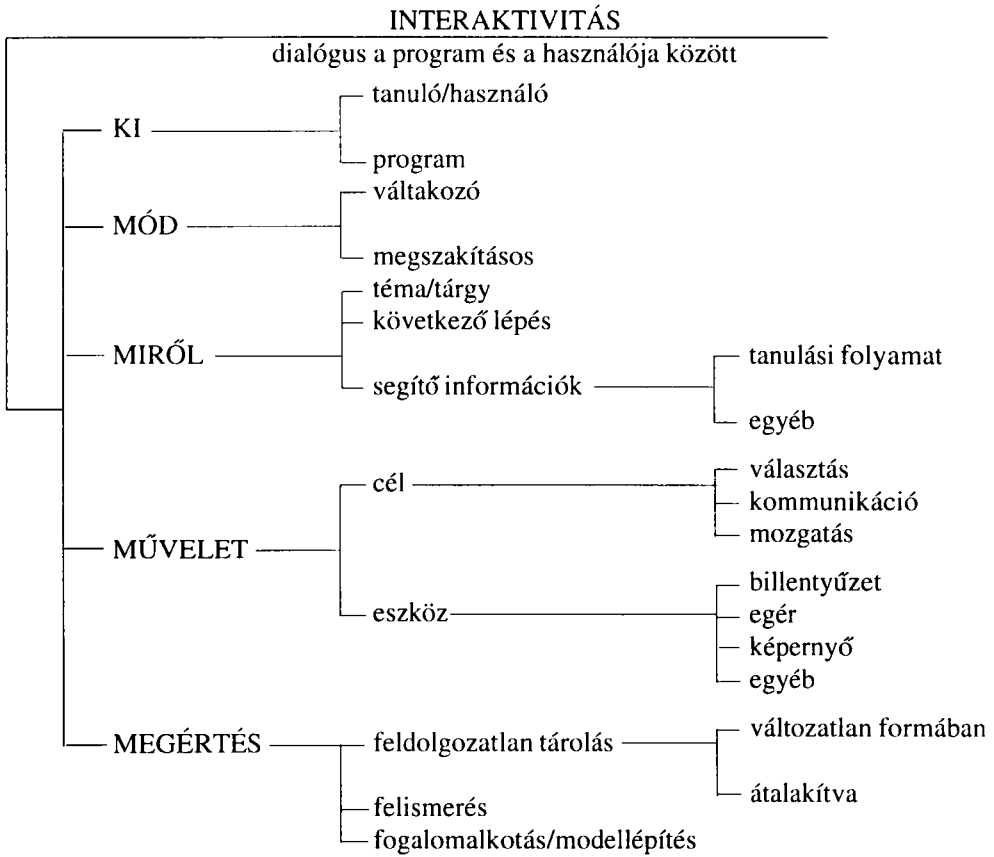
JEGYZET

A programon belül melyik fél, azaz *ki által* készíthetők feljegyzések, és azok, vagy egy részük *kiíratható-e*, vagy csak a program futása közben használható? A program jegyzetel: segítségével megalapozottabb döntések hozhatók, mint akkor, amikor mindig csak a diák utolsó választát, választását vagy tevékenységét veheti figyelembe a program; a diák jegyzetel: számítógép segítségével való tanulás vagy információszerzés esetén kívánatos lehet, hogy papíron el lehessen vinni a magunk által készített vagy összevágott jegyzetet. Ez különösen igaz, ha nem könnyen férünk újra a programhoz. Ezenkívül a tanítási-tanulási módszertől és a tanulandó anyagtól függően a tanulási folyamat, problémamegoldások stb. során is szükséges lehet a jegyzetek alkalmazása.

INTERAKTIVITÁS

Részletezve az 5. ábrán és a következő pontban.

5. ábra

3.2. Interaktivitás

Az interaktivitást úgy értelmezzük, mint *a diák és a program közti párbeszédet* (ahol a program a mögötte álló szerzőt, az oktatástervezőt, a tanárt – egy vagy több személyt – képviseli). Kérdéseinket a program tetszés szerinti lefutásakor *bármely időpontban* feltehetjük.

KI

Ki „beszél” ebben a pillanatban, a *diák* (a program használója) vagy a *program*?

MÓD

A MIT Media Lab szóhasználatával élve: vajon a párbeszéd *váltakozó-e* (alternating) – mely esetben a stílus: most én beszélek, kész vagyok, te jössz –, vagy *megszakításos* (interruptive), amikor is az éppen hallgató fél bármikor megszakíthatja a beszélő felet.

MIRŐL

Miről „beszél” az éppen „beszélő” fél, mit mutat stb.? Mind a program, mind pedig használója számára ugyanaz a három, lényegesen különböző lehetőség van:

(1) *téma/tárgy*: a párbeszéd fő tárgya, a tananyag stb. (Valójában kérdezni és kijelenteni is lehet, de mivel a kérdés többnyire kijelentést is tartalmaz, ez a további megkülönböztetés csak bonyolítaná rendszerünket.);

(2) *következő lépés*: mi legyen a következő tevékenység és ki végezze azt? Fontos lenne megvizsgálni, hogy milyen gyakran kerül sor a következő lépésről való döntésre anélkül, hogy ez „beszéd” tárgya lenne; és azt is, hogy minek alapján történnek ezek a döntések;

(3) *a következő lépés megalapozott választását segítő adatok*, melyek vonatkozhatnak a tanulási folyamatra, vagy egyebekre.

a) Tanulási folyamat: például a diák eddigi tanulásának eredményessége stb. Ez a „beszédtéma” adja meg annak lehetőségét, hogy explicit módon taníthassuk a diákot arra, hogy hogyan tanuljon.

b) Egyéb: idetartoznak például adatok arról, hogy mennyi időre van szükség egy adott részlethez, vagy éppen a diák mennyi időt szándékozik a programmal tölteni, kedvelt tevékenységi formákról stb.

MŰVELET

Az a tevékenység, melyet a „beszéd” realizálásához kell végrehajtani. Itt megkülönböztetjük a „beszédtévékenység” célját és eszközét.

a) *Célja* lehet:

- választani adott lehetőségek közül,
- közölni, vagyis mutatni/mondani valamit,
- manipulálni, mozgatni valamit.

b) *Eszköze* lehet:

– számítógépes billentyűzet; egér; (érintős) képernyő stb. (hangszóró, vonalkódolvasó, a virtuális valóság kesztyűi és szemüvegei, és mindaz a különleges számítógépes periféria, ami még csak ezután lesz).

Míg ezen eszközök némelyike csak bemenet, vagy csak kimenet lehet, addig mások mindkét célra használhatók (érintős képernyő, kesztyűk).

Érdemes ezt a pontot összevetni a MÉDIA-komponensek ponttal. Ugyanazt az eszközt használhatjuk különböző „cél”-ra és különböző médiakomponens felhasználásával: a számítógépes billentyűzetet a *közlés* „cél”-jára, ahol a közvetítő „médiakomponens” az *írott szöveg*; vagy ugyanez a billentyűzet szolgálhatja a *választás* „cél”-ját az *állókép* mint „médiakomponens” közvetítésével, ha a képre a kurzort billentyűkkel visszük. A „manipuláció” mint „cél” csak azokra az esetekre vonatkozik, amikor ténylegesen a mozgatás a cél, például valós tárgyak manipulálása valamilyen különleges, a számítógép kimenetét képező eszközzel. Azonban ha például egy képelemet mozgatunk azért, hogy ezzel valamit megmutassunk, akkor a „cél” valójában a „közlés”.

MEGÉRTÉS

Milyen mértékben, hogyan képes az éppen hallgató, figyelő fél „megérteni” a másikat? A „megértés” három szintjét különböztetjük el.

1. *Nem dolgozza fel* az információt. Itt a fogadó fél a kapott információt valamilyen név, címke alatt elteszi, és azt szükség esetén, ha az adott névvel kérjük, vissza tudja játszani. Ez a visszajátszás, bemutatás történhet *változatlanul*, vagy a tartalmat nem befolyásoló *átalakítás* eredményeként. Például azokban a nyelvprogramokban, melyek rögzítik a diák hangját, a számítógép azt „változatlanul” tárolja, azaz a mi megfogalmazásunk szerint „nem dolgozza

fel” a kapott információt. A diák később a számítógéppel visszajátszhatja az általa bementett szöveget, hogy összehasonlítsa a programban tárolt változattal, és így ellenőrizze magát. A számítógépes program azonban semmilyen kísérletet nem tesz arra, hogy „megértse” a bementett szöveget, csak egy magnetofon szerepét tölti be. Így természetesen arra sem reagálna, ha a diák valami egészen mást mondana. Az „átalakítva” tárolásra és visszajátszásra vehetjük példaként egy kép bemutatását az eredetitől eltérő méretben.

A feldolgozás nélküli információátvitel ilyen szigorú értelemben véve problematikus az embernél, mivel a kognitív pszichológia szerint már maga a megfigyelés is a beérkező jelek feldolgozásával jár. Az „értelem nélküli” magolást mégis érdemes ide sorolnunk.

2. *Azonosítás*, szimbólum *felismerése*, amikor egy kapott szimbólum (szó, ábra stb.) azonos egy, a fogadó fél memóriájában már létezővel, vagy legalábbis akként kerül elfogadásra (például egy hibásan írt szó). Ez a felismerés elegendő arra, hogy ennek alapján döntsünk a következő programlépésről (feleletválasztáskor előfordulhat, hogy a diák részéről még ez a szint sem teljesül, mindössze találgat, míg a program felismeri, azonosítja a – tulajdonképpen általa felkínált – választ).

3. *Fogalomalkotás/modellépítés*, amikor a kapott információt a fogadó fél fogalomalkotásra, modell építésére használja fel oly módon, hogy az további következtetésekhez nyújthasson alapot. Itt elérkeztünk oda, amit emberek esetében értelmes tanulásnak szokás nevezni; számítógép esetében pedig a szimulációk és a különböző mesterséges intelligenciamegoldásokat használó programok tartoznak ide (például modell építése a programot használó diákról stb.).

Mint láthatjuk, ebben a paraméterrendszerben egyetlen pont sem foglalkozik explicit módon a pedagógiai módszerrel. Ez szándékos. Ha az interaktivitást a felsorolt kérdéseknek megfelelően vizsgáljuk, akkor a programban alkalmazott pedagógiai módszerekről és a háttérükben álló filozófiáról, értékrendről többet és lényegesebbet tudunk meg, mintha a programot egyszerűen besorolnánk valamelyik pedagógiai iskolába. A programok jellemzésének következő lépését annak megtalálása jelenti, hogyan képezhetjük le ezeket a paramétereket az aktuális hardverre és a különböző pedagógiai elméletekre. A paraméterek további jellemzésére, bontására lesz szükség. Azok az előírások, amelyek egy jó program készítéséhez szükséges paraméterértékek megválasztását célozzák, egyaránt függenek majd a program tartalmától, céljától, és használatának körülményeitől. Olyan kérdések, mint az interaktivitás gyakorisága (Bork) [12], valamint az interaktivitás minősége és az ezáltal megkövetelt gondolkodás közti összefüggés (Laurillard) [16] ehhez a következő vizsgálati szinthez tartoznak. A most ismertetett paraméterkészletnek a meghatározása mögött az a meggyőződés állt, hogy segítségével az említett kérdések a ma szokásosnál szisztematikusabban tárgyalhatók.

4. PÉLDÁK

Ez a paraméterrendszer szándék szerint minden elképzelhető interaktív multimédia-program jellemzésére alkalmas. Ez még a szélsőséges esetekre is vonatkozik: ha csak egy médiakomponenst használunk, akkor degenerált multimédiánk van; így a MÉDIA-komponens pont alatt mindössze csak egy lehetőséggel élünk. Azonban a többi pont által

képviselt összes többi kérdés továbbra is feltehető, illetve felteendő. Hasonlóképpen a film is – mely egyáltalán nem interaktív – leírható paramétereinkkel. Itt a KI „beszél” kérdésre adott válasz minden időpontban: a program. Ezen szélső esetek nem tartoznak az interaktív multimédia fogalmába, de a paraméterek szétválasztása szélsőséges, degenerált esetként mintegy besorolta őket is.

Most tekintsük át néhány tipikus programcsoportnak a jellemző paraméterérték-kombinációját. Ne felejtsük el azonban, hogy a valóságban alig találunk „tiszta” egyfajta” programokat. A legtöbb különböző típusok keveréke, ahol egy-egy típus dominálhat.

– *CAI (= számítógéppel segített oktatás)*

A program is, a diák is beszél a „téma”-ról; míg a diák csak válaszol, a program kérdez is. Csak a program beszél a „következő lépés/tevékenység”-ről és a „tanulási folyamat”-ról (a válaszok értékelése).

– *Multimédia-adatbázis*

A program beszél a következőkről:

- a) „téma” – csak beszél (különböző médiakomponensek közvetítésével), de soha nem kérdez;
- b) „egyéb” információt ad, mely lehetővé teszi az adatok könnyebb megtalálását, vagyis az 5. ábra szerint „a következő lépés megalapozott választását segítő adatok”-at ad.

A diák beszél a következőkről:

- a) „következő lépés/tevékenység”: mit mutasson a program?

– *Hiperkönyv és hasonlók (hyperbook)*

Sokban hasonlít a multimédia-adatbázisra. Gyakori azonban, hogy amikor a használója nem akarja átvenni az irányítást, akkor a program automatikusan megteszi vagy felkínálja a következő lépést, és így viszonylag hosszú ideig lehet a programban bármiféle keresés nélkül továbbhaladni. Ez természetesen azoknak a kapcsolatoknak (link) köszönhető, melyeket a szerzők az információelemek közt teremtettek. A diák gyakran ad információt magáról (általában arról, hogy egy adott oldallal végzett). Ez az „egyéb” paraméterértéknek felel meg. Ezzel szemben egy adatbázisprogramban – mint láttuk – arról beszélne, hogy milyen következő lépést vár el a programtól.

– *Szimuláció*

1. Valós idejű (real-time) szimuláció

Itt a program a szimulálni kívánt rendszer egy végrehajtható, futtatható modelljét tartalmazza, így a diák által adott bemeneti információt a MEGÉRTÉS általunk definiált legfelsőbb fokán dolgozza fel.

A diák a következőkről beszél:

- a) „következő lépés/tevékenység”: mit tegyen a program, például hova, milyen pályán mozduljon el egy képelem, melyik képzeletbeli kezelőgombot „nyomjuk meg” stb. A szimulációs program kezelője nem közvetlenül a szimuláció tárgyáról beszél. Lehet, hogy most találkozik először ezzel a témával, tananyaggal, és egyelőre még nincs is mondanivalója róla. Tipikus esete az úgynevezett felfedezettető módszerű tanulás (discovery learning).

A program a következőkről beszél:

- a) „téma/tárgy”: általában különböző médiakomponensek közvetítésével, gyakran mozgóképpel.

Néhány eszköz, mint például a programban felhívható kalkulátor is, szimulációnak tekinthető. Az előzőkhöz képest a különbség a diák részéről történő megértés szintjében van.

Amikor az eszközt használja, már ismeri a szimulált rendszer működését, és így azt saját szolgálatába tudja állítani, ahelyett hogy most akarná megfejteni működését, annak szabályszerűségeit.

2. Szimuláció interaktív videóval

Ez a program részéről történő megértés szintjében különbözik a valós idejű szimulációtól. Csak felismerni, azonosítani képes a diák cselekedeteit, és azok alapján indítja a megfelelő videorészletet. A problémát az okozza, hogy a rögzített analóg videó nem képes igazodni, változni. Ezért a program mindössze egy korlátozott számú reprezentációs készletből választhat, ami persze a témától függően elfogadható, vagy esetleg teljesen kielégítő is lehet.

IRODALOM

- [1] Brand, S.: *The Media Lab: Inventing the future at M.I.T.* Penguin Books Ltd., 1987.
- [2] *British Interactive Video Yearbook 89/90.*
- [3] Steinberg, E. R.: *Computer-assisted instruction – A synthesis of theory, practice, and technology.* Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 1991.
- [4] Romiszowski, A. J.: *The selection and use of instructional media: for improved classroom teaching and interactive, individualized instruction.* Kogan Page, London, 1988.
- [5] Salomon, G.: What is learned and how it is taught: the interaction between media, message, task, and learner. In: *Media and Symbols: The forms of Expression, Communication, and Education – The Seventy-third Yearbook of the National Society for the Study of Education*, part I. Ed. David E. Olson, 1974.
- [6] Olson, D. R. and Bruner, J. S.: Learning through Experience and Learning through Media. In: *Media and Symbols: The forms of Expression, Communication, and Education – The Seventy-third Yearbook of the National Society for the Study of Education*, part I. Ed. David E. Olson, 1974.
- [7] Allen, W. H.: Instructional Media Research: Past, Present, and Future. In: *Instructional Media and Technology: A Professional's Resource.* Ed. Sleeman, P. J., Rockwell, D. M. Dowden, Hutchinson & Ross, Inc., 1976.
- [8] Bang, J. and Fibiger, B. The Television Screen as Medium for Education, Department of Information and Media Science University of Aarhus. Paper presented to The XVIIth IAMCR Conference in Bled, Yugoslavia, Aug. 26–31, 1990.
- [9] Copeland, P.: The multimedia Mix. *Educational and Training Technology International* 28, 2, 1991. pp. 154–163.
- [10] Royen, A.: Amiga er skapt for multimedia. *Datatid*, nov. 1992. pp. 40–42.
- [11] Cobun, T. C.: Target: Rational design. In: Sleeman, P. J., Rockwell, D. M. (eds.) *Instructional Media and Technology: A Professional's Resource.* Dowden, Hutchinson & Ross, Inc., 1976.
- [12] Bork, A.: Interaction: lessons from computer-based learning. In: Laurillard, D. (ed.) *Interactive Media: working methods and practical applications.* Ellis Horwood Limited, 1987.
- [13] Barker, P. and Manji, K.: Designing Electronic Books. *Educational and Training Technology International* 28, 4, 1991. pp. 273–279.
- [14] Laurillard, D.: Instructional Design and Development for Interactive Media. In: Laurillard, D. (ed.) *Interactive Media: working methods and practical applications.* Ellis Horwood Limited, 1987.
- [15] Laurillard, D.: Pedagogical design for interactive video. In: Laurillard, D. (ed.) *Interactive Media: working methods and practical applications.* Ellis Horwood Limited, 1987.
- [16] Kunszenti, Á. and Kovács, F.: Interaktív média az oktatásban. *AV kommunikáció*, 29, 1–2–3, 1992. pp. 45–54.

Z. Karvalics László

INFORMÁCIÓ VERSUS (?) KOMMUNIKÁCIÓ

A KOMMUNIKÁCIÓMEGHATÁROZÁSOK KÉRDŐJELEI

Morton elcsigázva feküdt a tisztás szélén, de felsebzett tenyere egy pillanatra sem engedte el a duplacsővűt. Hirtelen könnyű szél legyintette meg a tarkóját (1). Komótosan hátratolta a kalapját és körülnézett (2). A Vagy Hit sötét csúcsai körül barátságtalan felhők kavargtak, a szél arrafelé már láthatóan bátrabban tépte a lombokat. Hííí, vihar lesz – morzolt szét egy káromkodást a fogai között (3), és maradék erejét összeszedve feltápáskodott, hogy valami enyhelyet tákoljon össze magának (4), mielőtt az égháború odaér.

(Kevin Hawk jr.: Testvérek)

A többfázisú megismerési folyamatot általában a (legtágabb értelemben vett) környezet által az egyénnel közölt inger indítja el (1), amit a kognitív apparátus mozgósítása követ (2). Ennek során az irány megváltozik, az egyén a környezethez fordul az inger keltette feszültség feloldását támogató elemek bevonása érdekében. Ennek eredményessége újólág a környezettől az egyén felé való mozgást feltételezi – a „kisegítő” elemek bevonásával történő problémamegoldás a megismerési mozzanat sikeres befejezését jelenti (3). Közvetlen kihívásértékű helyzetben a sikeres megismerést a kiinduló ingerre adott cselekvésválasz követi (4), de az esetek túlnyomó részében ez a fázis elmarad. A gyors ingerválasz típusú reakciók nem igénylik a megismerőfázis beiktatását (Morton gondolkodás nélkül, villámgyorsan agyoncsapja a borostás arcát megszúró moszkítót), cselekvési kényszer híján pedig a megismerés végeredménye pusztán későbbi tevékenységek potenciális vezérlőjeként raktározódik el.

Bármilyen megismerési aktus *par excellence* individuális történés – még ha a csoporton belüli, teljesen azonos pályákon, ütemben és kódolási szakaszokkal zajló egyéni megismerési aktusok látszólag valóságosként tüntetik is fel a „kollektív megismerés” folyamatát. Lényegében azonban egyéni megismerő aktusok egyszerű összességéről van szó, amelyek ráadásul szignifikánsan megegyezhetnek ugyan, de teljesen sohasem esnek egybe.

Az individuális megismerés eredménye (amit – hogy elkerüljük az állásfoglalást, miszerint információként, ismeretként, tudásként vagy valami másként kell-e definiál-

nunk – egyelőre nevezzünk új kognitív tartalomnak) csoportszinten sokféleképpen használható.

(a) Meghatározott közlési csatornákon közvetlenül átdadható a csoport más tagjainak.

(b) Közvetetten átdadható az új kognitív tartalom által meghatározott cselekvés(ek)e saját későbbi cselekedeteikre ható aktivitási formaként felismerő csoporttagoknak (Wiener 1974).

(c) Az individuum és az új kognitív tartalomnak közvetlenül vagy közvetett úton birtokába jutó másik közösségtag későbbi, más célra irányuló megismerőtevékenysége jelentéstermelő mozzanatának alapjává válhat.

A fenti hármas felosztás gyakorlatilag a kommunikáció fogalma háromféle meghatározásának felel meg.

Az (a) pont a szűk értelemben vett, de legáltalánosabban elterjedt kommunikációfogalomhoz áll közel, azzal az eltéréssel, hogy abba a „rég”, ill. „redundáns” kognitív tartalmak továbbítását és a közlés interaktív (koorientációs) vagy körkörös mivoltát is definitíve beleértik. Az ehhez a fogalomhoz tartozó modellben a kommunikatív aktus szereplői között a kódolási anomáliák ellenére is adottként meglévő jelentések közlekednek.

Az (a) és (b) pontok együtt a közepesen tág kommunikációfogalomhoz közelítenek, amely a szándék kategóriájának beemelésével, az indirekt közlés formáival bővíti a kommunikatív aktusok körét. Az idetartozó modell szerint a kommunikatív aktus szereplői között az adottként meglévő jelentések mellett megfelelő implikációs útvonalon kialakítható jelentéseket eredményező minták is közlekednek. Ennek a megközelítésnek az az axiómája, hogy „...interszónális helyzetben mindenféle viselkedésnek van üzenetértéke, vagyis minden viselkedés kommunikáció”. S mivel nem lehet nem viselkedni, nem lehet nem kommunikálni sem... (Watzlawick–Beavin–Jackson 1977.) A közlés formájától való eltekintéssel tehát közösség tehető az (a) és (b) formula, mivel a kommunikáció „meghatározott módon strukturált információ transzferjeként” történő meghatározása mindkettőt magába foglalja.

A (c) pont a legtágabb kommunikációfogalomnak felel meg, amely szerint a „...jelentés termelése az, ami a kommunikációt teszi.” (Barnlund 1977.) Ez az álláspont az (a), illetve (b) megközelítésnek ellentmond, merthogy a közlemények termelését és az interszónalitást másodlagosnak tartja a jelentéstermelés mögött. („A kommunikáció a jelentés evolúciója”.)

Ettől a ponttól kezdve egyre több helyen futnak zsákutcába a nagyigényű megközelítések. A kommunikáció során ugyanis csak esetlegesen történik jelentésgenerálás: a kommunikatív momentumot is tartalmazó interakció időtartama alatt ideális esetben egy bemeneti közléstartalom fizikai képeinek zajmentes reprezentációja valósul meg. Individuális szinten pedig leginkább „jelentéstársítás-aktualizálás-érvényesítés” zajlik, vagyis végső soron egy valamikor korábban megtermelt közös jelentés „felelevenítése-reprodukciója” történik a kommunikációban. Az (új) jelentések termelésének alapja nem a kommunikáció, hanem a tevékenység (Balogh 1979; Mead 1973).

Ha a jelentéstermelés-pártiak ezek után jól kiválasztott módszertani sáncba visszavonulva arra hivatkoznak, hogy a transzformációs láncok rekonstrukciójával bármely jelentésműveletet vissza lehet vezetni egy valamikori kommunikatív mozzanatra, ne hallgassunk rájuk. Ha a levezetések egy részében ez minden további nélkül igaz is lehet, más esetekben kizárólag valamennyi transzformációk ősforrásának, egy „Kommunikációs Big Bangnek” a feltételezésével állhatná meg a helyét. S ha munkahipotézisként még ezt is hajlandóak lennének elfogadni, azonnal be kellene látnunk: ebben az esetben a kommunikatív aspektus kizárólagossága nem a jelentésevolúcióra, hanem pusztán annak elindítására volna érvényes.

Maradna egyetlen mentsvár, az individuális jelentéstermelés kommunikációként való értelmezése. Ehhez azonban újabb axiómát kell bevezetni mindazoknak, akik a (c) értelmezést vallják. Mégpedig azt, hogy – Barnlund példájánál maradván – a hegycsúcson egyedül álló vagy dolgozósobájában magányában töprengő egyén jelentésgenerálása kontextustól függetlenül kommunikáció, minthogy „...bármi válhat olyan ingerre (1), amely jelentést vált ki (2) azáltal, hogy az észlelőt arra készteti, instrukciókat adjon önmagának (3), hogyan viselkedjék az ingerrel szemben (4)”. (Coutu 1962.) Vagy másképpen: „az önkommunikáció az a dialógus, amit minden ember önmagával folytat kisebb vagy nagyobb mértékben... számos forrása és számos hallgatója van, annak ellenére, hogy a folyamat egyetlen résztvevője az én”. (Sorensen 1977.) Az az út tehát, ahogy a fáradt Morton eljut a menedékepítési instrukció kiadásáig, önmagával való kommunikáció (autokommunikáció, az ennek az énnel való kommunikációja).

És itt meg is állhatunk. Ettől kezdve egységes kommunikációfelfogás helyett már csak rivális kommunikációelméletekről beszélhetünk, mert a Barnlund-tétel elfogadása átrendezi és kezelhetetlenné teszi azt a fogalmi hálót, amely alapján a jelenséget eddig vizsgáltuk. Az egész jelenség középpontjában a kognitív tartalom transzferje áll, ami az autokommunikációs felfogásban kizárólag az agyféltekék vagy különböző kérgi területek közti impulzusátvitelként volna magyarázható. Ennek elfogadásával viszont az individuum megszűnik, mint az őt is magába foglaló funkcionális rendszer alanya, s egy biológiai rendszerszinttel lejjebb kellene szállnunk. (Dawkins [1986] szándékoltan provokatív metaforáját alkalmazva azt mondhatnánk, hogy ebben az esetben az ember nemcsak a gén köré épített túlélőgépek legtökéletesebbike, hanem egyúttal az egymással jelentéseket cserélő agyterületek köré épített kommunikálógép is volna.) Az ellentmondás csakis akkor oldható fel, ha a transzfert kirekesztjük a paraméterek közül, ám evvel már egyértelműen mást definiálunk kommunikációként. A továbbiakban éppen ezért az individuális autokommunikációt, mint terminológiai skizofréniát figyelmen kívül hagyjuk. (A zsebkendőre kötött csomó vagy a saját célra készült feljegyzések autokommunikációként való értelmezése kizárólag fogalmi felszínességgel magyarázható. Ha igaz volna ugyanis mindez, akkor az emlékezet ugyanúgy feloldódna az [auto]kommunikációban, ahogy Lévi-Straussnál a javak cseréje válik parttalan „kommunikációvá”. Ha az emlékezeti produkció támogatásának tárgyiasított formái „kommunikációk”, miért ne volnának azok az agyban tárolt – s bizonyos típusok esetén már jól lokalizált – információk?)¹

A kommunikációs modellek legtöbbje legalább két személyt igényel (Newcomb 1977), s a szerzők szinte kivétel nélkül megegyeznek abban, hogy a kommunikáció legtágabb értelemben „felöleli mindazokat az eljárásokat, amelyeken keresztül az egyik emberi elme a másikra hatni képes” (Weaver 1977). Lényege éppen az individuális pszichikai folyamatok objektívációjában és társadalmazásában áll, (nyelvi) jelek generálásával biztosítva a szellemi tevékenység adott fázisának exteriorizációját és annak tudattartalommal való visszaalakítását. Márpedig „objektíváció és társadalmazás csakis abban az esetben jön létre, ha a kommunikatív exteriorizáció és a kommunikatív interiorizáció szubjektumai különböző személyek” (Meng 1986).

Ez a – mint láttuk, korántsem triviális – állítás újólá arra hívja fel a figyelmünket, hogy az egész kommunikatív jelenség kizárólag társas keretben, a kommunikációs tereket magába foglaló közösségi tér részeként értelmezhető. Neki kell tehát rugaszkodni a „közösség” információs-kommunikációs szempontú megragadásának, mert – ahogy Raymond Williams fogalmaz – „a kommunikáció minden valós elmélete a közösség elmélete”. (Williams 1961.)

KOMMUNIKÁCIÓ, INFORMÁCIÓ, KÖZÖSSÉG

„Ó Huey – sercintett egyet McDonald –, mutassátok meg a helyét. (1) Brettnek és Larrynek hirtelen a nyergekkel támadt baja, Morton unottan felpillantott csizmapucolás közben, de mintha nem is hallotta volna McDondaldot. (2) – Most mit ízéltek? Megmondtam, hogy egyedül nem bírjátok... Nagyon messze van a Hiskawa-tanya. Ha csak egy kölyök, akkor is. Különben meg neki köszönheti a város, hogy elcsíptük Bagman Kidet, mert ha nem találja meg a nyomait a folyón túl, akkor... (3) – Jó, jó, hagyd abba, Roos – tette le a nyeret Larry, és odalépett az istálló bejáratánál vacogó Hueyhoz. – Szóval te vagy a legkisebb Scott, mi? Üdvözöllek a kanyonban, fiú. (4) Tudod, ki vagyok én? – Hát persze – pirult el Huey. – Te vagy Larry, a Bütykösöklű. (5)

(Kevin Hawk jr.: Testvérek)

A csoportelméleti irodalom közösségdefiníciói szinte csak abban különböznek egymástól, hogy egy hat-hét elemet tartalmazó kritériumrendszer melyik tagját tartják alapvetőnek. Ennek megfelelően hol az interaktív kapcsolat megléte, hol a csoporttagok egymásról való tudása, hol a kommunikatív aktusok, hol a közös cél, hol az azonosulás momentuma a meghatározó. Azon sincs igazán vita, hogy minimálisan két szubjektum már képes közösségalkotásra. A domináló angolszász irányzatoktól eltérően Csepeli György szerint legkevesebb három egyén szükséges valódi csoportjelenségek produkálásához, mert a „személyek alternatíváiban történő választási szabadság” egyedül három személy esetében realizálható. (Csepeli 1985.) A hagyományos közösségmodellek alapján két, korábban egymáshoz képest izolált személy kommunikációs kapcsolatba (közös kommunikációs térbe) kerülése önmagában még nem közösségalkotó. A kommunikatív aktus hiába elégíti ki az interakció, a közös cselekvés kritériumait, ha ez a kapcsolat nem egészül ki néhány metaelemmel (a csoport létezéséről való tudás, közös érdek vagy cél momentuma stb.). Nyilvánvaló, hogy a választás mindig is szempontfüggő: a kommunikációs szempontból felfogott közösségek kialakulásának minimálisan szükséges feltételévé ez esetben pusztán egy tényleges kommunikatív aktus válik, amely kétpólusú mivoltánál fogva két szubjektumot kapcsol össze (dialógus). A „közösség” alapszintjét és minimálrendszerét ezzel létre is hívtuk, ám a közösség *sine qua non*jává tett kommunikációs aktus további elemzése nélkül nem tehető teljessé a fogalmi rendszer. Ugyanis az egyszeri kommunikációs aktus által konstituált közösség nyilvánvalóan alkalmi jellegű, ám a szereplők sűrű belépése ugyanabba a kommunikációs térbe (multidialógus) mindinkább „állandó” közösséget feltételez. A kommunikatív közlések iránya és sűrűsége a csoporthierarchia mutatójává lesz, a közösség határai pedig a kommunikációs láncokba bekapcsolt egyénekig terjednek, egyre jobban kielégítve a legszigorúbb hagyományos közösségkritériumokat is. Általában hajlamosak vagyunk az állandó közösséget tartani közösségnek, s borzadállyal tekinteni az egyszeri alkalmi dialógusra, mint irreleváns és az elmélet tisztaságát zavaró momentumra. Pedig az állandó kommunikációs közösség szövetébe való „bekerülés” alkalmi dialógussal indul, s

noha utána kommunikációs aktusok sora teszi majd teljessé a multialogikus hálót, a semmihez viszonyított egyetlen dialógus nagyobb minőségi ugrást jelent, mint akármekkora kommunikációnövekedés.

Mármost akkor melyik pillanatban is lett a kommunikációs közösség tagja idézetünk ifjú Hueyja? Akkor talán, amikor teljessé téve a kommunikációt, válaszolt Larry kérdésére (5)? Vagy elég volt az, hogy Larry szólt hozzá (4)? Mivel azonban a többi cowboy nem lépett kommunikációs aktusba vele, ezért kizárólag Larryvel alkothat kételemű közösséget, még ha a Bütökösöklű verbális gesztusa a többiek számára is kész helyzetet jelent. És ha a kommunikációs kapcsolat konstituál, akkor a kommunikatív aktus megszüntével megszűnik a kommunikációs közösség is, s azt állandóan újra és újra kell termelni?

Látható, hogy a „kommunikációs közösség” definíció fenntartása esetén komoly nehézségekbe ütközünk. (A „cseppfolyós” tartott fogalom kritikáját l. Kiss 1993.) Ha azonban még tágabban, az információs közösségben határozzuk meg a közösségalkotás minimumát, azonnal a helyére kerül minden. A közösségalkotás lényegi momentuma ugyanis nem maga a kommunikáció, hanem a kommunikáció formájában is megosztható kognitív tartalom duplikációja vagy multiplikációja.

A legalább egy közös információt birtokló legalább két ember által alkotott információs közösség ekképpen mint sajátos „tezausz” vizsgálható és elemezhető (részletesebben l. Z. Karvalics 1995). Ebben az esetben szereplőink a következő fontosabb tezausz típusokat produkálják:

1. Brett, Larry és Morton, a három Ripley fivér közös tezausza, az életközösség folytán vélhetőleg nagyszámú közös információval.

2. További tezauszokat alkotnak kettesével is (B–L, L–M, M–B), olyan információk révén, amelyekkel harmadik testvérük nem bír.

3. McDonald, az intéző már hétféle tezausz tagja lehet, ha van olyan információja, amelyik mindhárom, olyan, amelyik valamely kettő, és olyan, amelyik csak egyik fivérrel közös.

4. A kis Huey elvileg nem kevesebb, mint 14 tezausz potenciális alkotója, ha az összes kombinációban előfordul valamely információ közös birtoklása.

Tezaurális szempontból Huey bemutatásával ötük információközössége gyarapodott több új, tételesen megragadható elemmel (a közös cselekvési térben közösen feldolgozott benyomások – pl. ki hol áll, milyen ruha van rajta stb. – mellett majdani és korábbi állapotokra vonatkozó új kognitív tartalmakkal):

– McDonald bejelentése (1) nyomán a fivérek és Huey konstatálták, hogy ettől a pillanattól fogva együtt dolgoznak;

– A fivérek metakommunikációja (2) még Huey számára is egyértelműen azt jelezte, hogy ennek ők hárman egyáltalán nem örülnek;

– McDonald magyarázkodása (3) az ajtóban vacogó fiút a többiek által – l. Larry kérdése (4)! – vélhetően ismert nyomkereső-történet hőseként azonosította;

– Larry üdvözlése és kérdése (5) ismét csak metakommunikatíván a befogadás aktusának jelentését közvetítette mindenki számára.

Kommunikáció és információ fenti „felcserélése” nem jelenti azt, hogy a kommunikatív aktus tevékenységkoordináló és közösségkonstituáló mivoltát elvetnénk. Arról van pusztán szó, hogy a kommunikációt abszolutizáló megközelítések csak bizonyos szituációkban

alkalmazhatók teljes modellként, általában csupán részletekben és jelentős megszorításokkal feleltethetők meg a valóságnak. Az a levezetési logika, amely abból indul ki, hogy „az információ a kommunikációhoz kapcsolódó pszichoaffektív folyamat” (Tardieu 1972), s hogy „azért termelünk információkat, hogy kommunikálhassuk őket” (Eco) vagy hogy „a kultúrának, sőt magának az életnek is a kommunikáció a lényege” (F. Boas, illetve nyomában E. Hall), egyoldalú és szükségképpen torzít. A találmány kiválasztott média-kutató, szemiotikus, antropológus és szociálpszichológus mellett sok más szerzőnél válik a kommunikációs szempont a társadalomelméleti leírásnál egyenesen a központi magyarázó elvvé. S noha ennek Balogh István remek könyve, *A társadalmi információ* (1979) már tizenöt évvel ezelőtt megsemmisítő bírálata adta, s az ésszerűen óvatos érvényes-séglehatárolást mások is elvégezték (például Tomka 1985), úgy tűnik, mind a mai napig a már meghaladott elméletek gyakorolnak nagyobb hatást a szellemi közélet illetékes terepein.

A kommunikációalapú antropológiai megközelítés azt nem veszi figyelembe, hogy a kommunikáció pusztán az egyik szegmense az interakciónak és csak az egyik fajtája az információs típusú tevékenységeknek. Korlátozott mivolta annál egyértelműbb, minél magasabb közösségkategóriákba emelkedünk: az én közvetlen életkörnyezetének kommunikációs acélkapcsokkal összeszorított kiscsoportjainál még szinte észrevehetetlen, ám a „társadalom” vagy annak valamelyik alrendszere szintjén már jól látható, hogy a kommunikáció megléte egyáltalán nem kizárólagos feltétel. Másképpen hogyan is tartozhatnának egy nagyobb közösségbe egymással sohasem kommunikáló egyének? Mit kezdenénk az individuálisan megtermelt, de a kommunikációs áramba soha be nem kerülő információkkal, amelyek száma sokszorosán meghaladja a kommunikációban keringőket? S végül miképpen volnának kezelhetőek a kommunikálhatatlan információk; azok, amelyek fizikai vagy nyelvi akadályok folytán, a pontos átadást lehetetlenné tévő közös kód hiányában (például a vizuális verbálisra „fordítása” esetén) vagy éppen a gondolat formába öntéséhez szükséges fogalmi háló nélkül az individuum minden szándéka ellenére sem kommunikálhatóak?

A válasz keresésében az információs folyamatok/tevékenységek és a kommunikáció viszonyának tisztázásához szükséges (és véleményünk szerint csak a szélén, illetve a kereszteződéseknél letaposott) ösvényen kell kísérletet tenni az előrehaladásra.

„– Ó, Brett... nem is tudom, mit mondjak... nagyon szégyellem magam. Amikor tavasszal eltűntél két napra, mindnyájan azt hittük, hogy...

– Mondd ki bátran!

– Hát... Kate szerint csak valami részegséget pihentél ki, de Sam még rosszabbra gondolt, olyan csapzottan és megviseltél jöttél vissza... Még amikor a kiscsikót hoztad ajándékba, akkor sem gyanakodtam – eszembe sem jutott, hogy honnan is tudhatod a születésnapomat... Aztán tegnap megkaptam Winnie néni levelét Greeny Rockból, és egy pillanat alatt mindent értettem. Hatvan mérföldet lovagoltál oda-vissza pihenés nélkül, árkon-bokron, csupán azért, hogy megtudj egy hónapot és egy napot, mert a meglepetés... Meg tudsz nekem bocsátani, Brett?”.

(Kevin Hawk jr.: Testvérek)

Minden emberi tevékenység három egymástól különböző, a cselekvésben azonban egyidejűleg jelen lévő faktor sajátos eredője. Az energia, az információs műveletek és a térmanipulálás (benne a helyváltoztató mozgás, a lokomóció) egymást feltételezik, azonban jól elválaszthatóak és tagolhatóak a domináns mozzanat kiválasztása alapján. A térmanipuláláshoz a mozgást lehetővé tévő energiára és a tájékozódást lehetővé tévő információkra van szükség. A mechanikus természetű műveletek velejárója a végtagok, a test mozgatása, és nélkülözhetetlenek a művelet elvégzéséhez szükséges vagy a műveleti fázisok közti, illetve alatti visszajelzésekkel a tevékenységet szervező információk. Az információs jellegű műveletekhez energiát kell felhasználni (attól függően, hogy mekkora információmennyiségről és ennek milyen fokú tárgyasításáról van szó), egyes fázisokban jól lokalizálható idegrendszeri-agyi pályákon továbbítva a reprezentációkat hordozó biokémiai impulzusokat, később valóságos terek közti csatornákon mozgatva a tárgyasított, illetve kódolt információt.

Ha kiindulópontunk az egyéni cselekvés, furcsa paradoxonhoz jutunk. A fentiek alapján nem tekinthető például információdomináns cselekedetnek a könyvraktári bálázó munkája, mert tevékenységszerkezete szempontjából teljesen indifferens az általa megmozgatott könyvek jelhordozó természete. A mechanikus és térmanipulációs mozzanat a döntő, a „mekkora göngyöleget honnan hova” típusú cselekvésvezérlő információk kitüntetett jelenléte mellett is. Ha azonban kiindulópontul a könyvkiadás és -kereskedelem intézményrendszerét, mint „kulturális gépet” (Mumford 1986, Csányi 1988 és Binni-Pinna 1986 nyomán) vesszük, akkor minden, e gépezet „alkatrészeként” kifejtett nem információs természetű tevékenység végső soron éppen az információs mozzanat „szolgáltatában” áll.

Ugyanilyen dominanciaváltást eredményezhet egyébként az individuális tevékenység célkontextusba helyezése is. Amennyiben több, egymással összekapcsolódó cselekvéselem zárt tevékenységgörként írható le, a cselekvéssorozat végeredménye minősítheti az egyes részmozzanatok is. A Grál-kehely lelőhelyét tartalmazó dokumentumot kereső Indiana

Jones aláereszkedik egy velencei kazamatába, csúszik, mászik, úszik, rágesálókkal harcol: minden egyes cselekedete az információs természetű célmozzanatnak alárendelt (akárcsak a születésnapadatért lovagló Brett esetében). És fordítva: a térképet böngésző, nagyobb forgalmú utcát kereső, kiemelkedő pontról figyelmesen széttekintő, helybeliektől érdeklődő éhes turista minden információs természetű résztvevő tevékenysége az energiadomináns táplálkozáscélnek alárendelt (ahogy Brett megszerzett információja végső soron az ajándékozáscél szolgálatába állt). Mivel azonban a tevékenység-háztartás működése a példaként említett egyszerű „köröknél” a célok egymásra rétegződése, egyidejű jelenléte vagy tudatossági foka miatt természetesen jóval bonyolultabb (”hálós”, „hurkos”, „körkörös”), s számtalan, itt nem érintett „leágazása” van, tárgyalását ezen a ponton mindenképpen félbe kell szakítanunk. Célunk pusztán az volt, hogy az információs természetű tevékenységekkel kapcsolatos kétségek és megfontolások egy részét szemléltessük. Ezekkel a szempontokkal tusakodnak egyébként – javarészt sikertelenül – az „információgazdaság” teoretikusai is (Machlup 1962 és 1980, Porat 1977, Szabó J. 1986, Szabó-Nagy 1989, Szabó K. 1989), amikor a munkaerőt próbálják az „információs tevékenységet végzők” kategóriájába besorolni.

A továbbiakban – a kérdéssel foglalkozókkal javarészt egyetértve – egyaránt „információs természetűnek” tekintjük azokat a tevékenységeket, ahol az információ a tevékenység termékeként, eszközeként vagy tárgyaként jelenik meg.

Az információs alaptevékenységek felsorolásszerű számbavételekor érdekes módon különböznek (I.) a könyvtártudomány (Borko 1968), illetve (II.) a szociológia felől (Grusin 1984) közelítők által összeállított „listák”.

	I.	II.
	Információ-	
Origination	(létrehozás)	termelés
Collection	([össze]gyűjtés)	feldolgozás
Organization	(szervezés, rendezés)	sokszorosítás
Storage	(tárolás, raktározás)	továbbítás
Retrieval	(visszakeresés)	fogyasztás
Interpretation	(értelmezés, magyarázat)	felhasználás
Transmission	(továbbítás, átvitel)	tárolás
Transformation	(átalakítás)	megszüntetés
Utilization	(felhasználás)	

„– Na végre, itt vagy! – könnyebbült meg Larry, amikor a seriff hórihorgas alakja feltűnt a bejáratnál. – A barátod nem hagy békén, pedig...

– Nem is! – vágott közbe az ezredes. – Itt fog megpenészedni a cellában, ha valami elfogadható magyarázatot nem ad, hogyan szerezhett tudomást a Bagman-banda a térképekről meg az útvonalról. Ha nem maga vagy a testvérei csicseregtek (1), akkor kicsoda?

– Ej, Jeff – szólalt meg végre a seriff. – Sokan vannak ám azok a legények. Elég figyelni a tisztjeid mozgását, az élelmiszer-szállító kocsikat, ellenőrizni a megbízásokat... követni egy-két futárt, félmondatokat elcsípni az ivóban (2)... aztán már csak össze kell rakni a képet (3). De az is lehet, hogy egyszerűen megpróbáltak a te fejeddel gondolkozni, vagy kitalálták a madarak röptéből (4), mit tudom én. Engedd el a fiút, Jeff!”.

(Kevin Hawk jr.: Testvérek)

Az egyes információs műveletek több szempont mentén vizsgálhatóak. Vagy arra vagyunk kíváncsiak, hogy az információ-háztartás egészét tekintve ebből hány százalékkal részesednek abszolút mértékben az egyes műveletfajták – így egy „leterheltségi sorhoz” jutunk, attól függően, hogy a mennyiségmérés viszonypontja az idő vagy az adott tevékenységek folytatásához szükséges energia; vagy azt próbáljuk megbecsülni, hogy az akciók kiemenet optimalizálásában játszott szerep alapján miképpen rangsorolhatóak – mennyiségi mutatóktól függetlenül – az egyes információs alapműveletek. A kommunikációs mozzanat megjelenését és a többi tevékenységhez viszonyított arányát keresve ezúttal pusztán tipológiai áttekintésre vállalkozunk: a mennyiségi és minőségi szempontokkal kapcsolatos állásfoglaláshoz alaposabb vizsgálatokra van szükség.

1.

Információ többféle módon kerülhet az információfeldolgozó rendszerbe. Hagyományosan a genetikus, az individuális megismerőtevékenység eredményeként „megtermelt” és a másoktól kapott (kommunikált) információ három kategóriájára szokták tagolni a lehetséges útvonalakat.

Genetikus információ kommunikációjáról kizárólag akkor beszélhetnénk, ha létezne olyan szubjektum, amely a kettős spirál mintázatával közölni akar valamit. Miközben a szociológia számára a vizsgálat tárgya „különféle társadalmi tényezők információs tevékenysége”, addig a könyvtáros az információfolyamot elindító, annak medret adó, illetve azt irányító műveletekre figyel. Számptalan lehetséges információs tevékenységet nem sorolnak az alapműveletek közé (sűrítés, szelektálás stb.), igaz, hogy ezeket a rugalmas „átalakítás”, illetve „feldolgozás” gyakorlatilag lefedi. Egyikük sem tartja továbbá alapműveletnek az

információfolyam mozgását akadályozó lehetséges spontán és intézményi beavatkozásokat (titkosítás, torzítás, a továbbítás szervezett akadályozása – cenzúra, index stb.). Közös azonban a két felosztás abban, hogy az általuk kiemelt tevékenységek három csomópont köré csoportosíthatóak:

1. az információnak az azt feldolgozó rendszerbe² való bekerülése (a külsőből belsővé válás, az „in-formáció”) és ennek módzatai – képződés, előállítás/létrehozás, megszerzés, illetve generálás, termelés ;

2. a feldolgozó rendszeren belül lehetséges műveletek (transzformációk), köztük a különösen fontos tárolás/őrzés;

3. az információ kilépése a rendszerből (felhasználás, illetve továbbítás – „ex-formáció”).

Mármost mennyiben tehetők ezek az információs tevékenységscsomópontok a kommunikációs univerzum részévé? Első ránézésre úgy tűnhet, hogy a kommunikációt – amit sokan *per definitionem* „az információtovábbítás folyamatával” azonosítanak (erre l. Józsa 1974 áttekintését) – kizárólag a harmadik „genetikus információ átadása” valójában egyszerű fehérjemintázat-másolás, még ha ez a mintázat a maga történetileg változó formájában egy „genetikai megismerő játszma” pillanatnyi végeredménye is.

Mint korábban láttuk, az individuális információszerzés lényegét tekintve nem kommunikatív. Akkor sem, ha a meghatározott belépő észleletek feldolgozásához igénybe vett sémák, illetve transzformációs mozzanatok részben (vagy teljesen) korábbi kommunikációs tevékenységek megőrzése révén tehetik a tagolatlan ingert információvá. Még akkor sem, ha az információszerző törekvés kielégítése korábbi kommunikációs tevékenységek objektivációinak segítségével történik. S még akkor sem, ha a szerzett információ egy kommunikatív tartalmú jelenség kívülállóként való vizsgálatából származik: a nem részünkre szóló közlés „elcsúszása”, a bennszülöttek „tanulmányozása” végső soron ugyanolyan minőségű közvetített kapcsolatot jelent a valósággal, mint amikor a természeti és mesterséges környezet valamelyik darabkájára irányul a megismerő figyelem.

Azok számára viszont, akik szerint a „világ szöveg”, s minden darabkája értelmes közlés, amelynek alkotója-feladója egy szubjektum (Isten, Törvény, Abszolút Eszme stb.), nem is kerülhetünk más viszonyba a Természettel, mint kommunikációsba. „...Beszélgetett véle a tenger, a rét/ S titkát kifecsegte a csillagos ég” – idézi Lotman (1973) Baratsinszkij Goethe-versét.

Az információk gyarapításának harmadik módja, ha egy másik megismerő értelem közvetíti. (A „megismerő értelem” azért kellőképpen tág fogalom, mert állásponttól függően egyes állatok vagy a mesterséges intelligencia is beletartozhat.) E klasszikus kommunikációs helyzet természetét azonban érdemes nagyító alá tenni. Ha ugyanis az információ átadója nem saját magával kapcsolatos vagy általa „előállított, feltalált” (tehát a befogadó által egyéb módon soha meg nem szerezhető) információt közöl, hanem olyat, amellyel amúgy közvetlen tapasztalással is megszerezhető információt „vált ki”, sajátos következményegyütttest generál. Egyrészt lehetővé teszi a megismeréstartalmak kollektív felhalmozását (a tapasztalatszerzés specializációjával, illetve akciós körének térben, időben és mélységben való növelésével), másrészt közvetítetté teszi a valóságmegismerést, ezzel az egyén információfeldolgozó kapacitásán kívülre helyezi az információk hitelességének/valódiságának ellenőrzését, ezt a későbbi transzformációk és jelentésadások szempontjából oly fontos visszacsatoló műveletet. Napjaink televízióközpontú valóságmegismerésének tapasztalatai és a formálódóban lévő „virtuális valóság” világa egyaránt arra mutatnak, hogy a közeljövőben

a saját, közvetlen tapasztalattal megerősített individuális információszerzés („hiszem, ha látom”) arányaiban mindinkább a „közvetített valóság” („hiszem, mert mutatják) mögé szorul, egyszerre ígérve hallatlan távlatokat és beláthatatlan veszélyeket.

A kommunikációból származó információk funkciója tehát – mint láttuk – kettős: egyrészt az individuális eredetű információk közösségivé tétele, másrészt a közösség egészét érintő információszerző produkció hatásfokának növelése.

Ezzel együtt a kommunikáció kumulatív és nem kreatív: a megismerés egyes lépései, korábban ismeretlen mozzanatok megragadása, illetve megértése nem kommunikációs természetűek – a kommunikáció megkezdésekor már „készen vannak” az információk. (Balogh 1979.) S mint arról az ezredes és a seriff vitája is meggyőzhet bennünket, a már „kész” információk megszerzésének korántsem egyetlen módja a kommunikáció (1). Hiányos információs háttérrel (2) is elvégezhető olyan jelentésrekonstrukció (3), ami egyenértékű végeredményhez vezethet. Sőt: bizonyos esetekben egymástól függetlenül vagy más-más útvonalakon is ugyanahhoz az információs végponthoz lehet elérni (4). Mindez összefüggésben áll azzal a felismeréssel, hogy gondolkodásunk törvényei sajátos összhangban vannak a Természet törvényeivel: Peirce „abdukciója” (Sebeok 1990), Polányi (1993) „hallgatólagos tudása” és az egymással nem érintkező közösségek autchtion szimbólumkészleteinek megdöböntő egyezései valahol ugyanarra az aspektusra utalnak.

2.

A megszerzett információkkal való műveletek az információkészlet meglévő elemeivel és a pszichés tényezőkkel együtt individuális szinten a gondolkodás folyamatát írják le. A gondolkodás eredményessége nem az elvégzett műveletek függvénye: az akciók kimenet milyenségétől függ. Minden bekerülő információ sorsa egy képzeletbeli „döntési kapun” átlépve dől el. Sorsa lehet az elveszés, ha az illetékes agyi központ a szelekciót választja. Kerülhet minden további nélkül elraktározásra (későbbi felhasználás reményében), vagy más információs alakzatokkal összevetve azonnali továbbtranszformálásra. S végül eredményezhet azonnali cselekvésutasítást: ezek lezárnak egy akció-reakció kört, a cselekvés eredményének konstatálása pedig már új információs kört indít el. Két nevezetes akciók kimenetét azért érdemes elkülöníteni: a döntéshez szükségesnek érzett pótinformációk bevonására szóló cselekvésutasítást, amely újabb és újabb köröket generál, s amelyeket a megszülető döntésnek megfelelő akció zár le, illetve a megszerzett/feldolgozott információ azonnali továbbadására vonatkozó utasítást, a „kommunikációparancsot.” Mindez azonban még a rendszeren belül történik, kilépő információ híján nincs kommunikatív aspektusa.

A kultúraelméleti iskolák némelyike számára a kommunikációs rendszerként felfogott kultúrának is funkciója (Hoppál 1988), a (nagyraoszt szocializációs kontextusban) megszerzett információk őrzése. Lotman (1973) ezzel szemben úgy tekint a kultúrára, mint ami „valamennyi nem örökletes információ, az információ szervezési és megőrzési módjainak összessége” – vagyis ami emlékezet- és nem kommunikációelvű. S bár helyesen figyelmeztet Andor (1980), hogy a megőrzési mód és a továbbítás sokszor nem válik el egymástól (például folklór, szokások), ettől azonban még e megőrzési módoknak a kommunikáció csak az egyik fajtája marad, amely adott információk „individuális sokszorosítása” révén működik.

3.

A kilépő információk (a rendszer számára exformációk) direkt továbbítás esetén a tanulmány első részében körülírt (a) típusú kommunikációfogalomnak felelnek meg. Amennyiben a cselekvésutasítás eredményeképpen végrehajtott tevékenység társas térben történik, a (b) típusú kommunikációfogalom érvényességi körébe tartozik. Sajátos átmenetet képez a két típus között az Austin (1990) nyomán oly népszerű beszédaktus, a „tettértékű szó”, amit joggal egészíthetünk ki a tettértékű nem verbális közlésekkel is.

KOMMUNIKÁCIÓ ÉS TÖRTÉNELEM

„– És ez itt! Micsoda remek ötlet! Csak megrántják a kötélt egyik végét, a csengő megszólal, és a másik istállóban lévők azonnal tudják, hogy indulni kell! Ki találta ki, McDonald?

– Hát... az az igazság, főnök, hogy ezt ruhaszártásra használtuk mindig is... aztán egyszer... de majd Larry elmondja.”

(Kevin Hawk jr.: Testvérek)

Befejezésül röviden érintenünk kell még egy kérdést. A nagy információtechnikai forradalmak (nyelv, írás, távközlés, számítógép) kialakulásának és történetének elemzésekor mind a mai napig a kommunikációs mozzanat kiemelése uralkodik, s ha a szakirodalomban ez visszaszorulófélben is van, a publicisztika továbbra is ontja az ezzel kapcsolatos felszínes megközelítéseket.

A tévedés – gondolkodás-lélektani és módszertani szempontból – megérthető. Kifejlett állapotukban ezek a nagy információtechnikai rendszerek ugyanis elsősorban kommunikációs lombozatukat mutatják, s ez elfedi az eredet nem kommunikációs természetű gyökérzetét.

A világméretű hálózattá nőtt számítógép-alapú rendszerek esetében – mivel látványos fejlődésük az elmúlt fél évszázadban a szemünk előtt ment végbe – pontosan tudjuk, hogy az induláskor egy numerikus természetű kényszerfeltétel (nagy számításigényű feladatok gépesítése) volt a kiindulópont, s a cél megoldását mind tökéletesebben végrehajtó gépek sokadik generációjánál lépett csak be – kétségkívül látványos – kommunikatív funkció.

Az írás esetében egészen a legutóbbi időkig nem volt ilyen egyértelmű a helyzet. A legújabb „írásrégészeti” eredmények (Damerow–Englund–Nissen 1988, Schmandt–Bessert 1981, Kalla 1993) alapján tudjuk, hogy amikor a nyilvántartási céllal működtetett számoló-kövecske-rendszer képtelennek bizonyult a mennyiségek és a jelzett termékek kevert rögzítésére, a jelek rekombinációját lehetővé tévő ősszintaxissal sok egyéb helyről importált megoldás (fazekasjegyek, pecsétek, mágikus szimbólumok stb.) olvadt össze egy új rendszerré.

Hogy a nyelv kialakulására és az antropogenezisre vonatkozó rekonstrukciók és hipotézisek esetében tarthatatlannak tűnik a kommunikációs interpretáció, az egyre világosabban

látszik. Chomskytól Bickertonon át Csányi Vilmosig számos erős és meggyőző érvet olvashattunk erről, noha a nyelv evolúciós előnyének valódi, nem kommunikatív tartalmáról még folynak a viták. Az kétségtelennek tűnik, hogy a nyelvi megnevezéssel megnövekedett számú környezetem vált reprezentálhatóvá, s így a nyelv kialakulása mögött is egyfajta numerikus kihívás sejlik fel.

Az mindenesetre jól látszik, hogy a történeti gondolkodás számára a kommunikációs rendszerek tanulmányozása régóta kedvelt vadászterület. Se szeri, se száma a „Communication history” valamilyen stiláris variációját címül választó munkáknak, miközben „Information history”-t nemigen találunk. Pedig óriási szükség volna egy információelvű történeti módszertanra, amelynek viszont az információ újfajta, minőségi elméletére kell épülnie. Úgy tűnik, az identitásproblémákkal küzdő kommunikációtudomány és annak sokszor „pánkommunikációs” szemlélete bizony inkább nehezíti, mintsem segíti egy operatív információfogalom kialakítását. Elihu Katz (1990) találóan egy (ó)görög tv-sorozathoz hasonlította a kommunikációkutatást, ahol a vélelmezhető apák nagy száma ellenére senki sem nyilvánítja ki apaságát, a másik birtokon meglett gyermek nem tud hatalmas örökségről, a néző viszont tudja, hogy akit az apróságok ki akarnak csinálni, az az igazi apa. Közben a kommunikációkutatás felnőtté érett, s maga is egyre több apasági perben lép fel. A sok diszciplínába között azonban egyelőre elvész a gyermek: az információ minőségi (kvalitatív) elméletének kidolgozásához a kommunikációtudománytól jelenleg nem remélhető jelentékeny hozzájárulás, legfeljebb inspiráció, amely a sikeres módszertani ostrommal bevett fogalmi várlőréseinek díszítéséhez ígér elemeket.

IRODALOM

- Andor Csaba: *Jel – kultúra – kommunikáció*. Gondolat, Budapest, 1980.
 Austin, John L.: *Tetten ért szavak*. Akadémiai, Budapest, 1990.
 Balogh István: *A társadalmi információ*. Gondolat, Budapest, 1979.
 Barnlund, D. C.: A kommunikáció tranzakciós modellje. In: Horányi Özséb (szerk.) *Kommunikáció. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Budapest, 1977.
 Binni, L.–Pinna, G.: *A múzeum. Egy kulturális gépezet története és működése a XVI. századtól napjainkig*. Gondolat, Budapest, 1986.
 Borko, H.: Information science: What is it? *American Documentation*, January 1968.
 Broms, H.–Gahmberg, H.: Autokommunikáció a szervezetekben és a kultúrában. *Jel-Kép*, 1988/4.
 Coutu, W.: An Operational Definition of Meaning. *Quarterly Journal of Speech*, 1962/2.
 Csányi Vilmos: Az allopoietikus kulturális gépek megjelenése... In: *Evolúciós rendszerek. Az evolúció általános elmélete*. Gondolat, Budapest, 1988.
 Csepeli György: *A szociálpszichológia vázlata*. Múzsák, Budapest, 1985.
 Damerow, P.–Englund, R.–Nissen, H.: Az írás eredete. *Tudomány*, 1988/4.
 Dawkins, Richard: *Az önző gén*. Gondolat, Budapest, 1986.
 Grusin, és mtsai: Az információ fogalma a szociológiában. In: *A hírek világa*. TK, Budapest, 1984.
 Hoppál Mihály: A szemiotika és a hermeneutika között. *Valóság*, 1988/2.
 Józsa Péter: Lehetséges és szükséges-e egy általános társadalmi kommunikációtudomány? In: *Kód – kultúra – kommunikáció*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1974.
 Kalla Gábor: Az írásfejlődés második szakasza. Előadás az ELTE BTK Történeti Informatika Műhelykurzusán, 1993.
 Katz, Elihu: Kommunikációkutatás Lazarsfeld óta. *Szociológiai Figyelő*, 1990/1.
 Kiss Gábor: A nemzet fogalmáról. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1993/3–4.
 Lotman, J. M.: *Szöveg, modell, típus*. Gondolat, Budapest, 1973.

- Machlup, F.: *Knowledge. Its creation, distribution and economic significance*. Vol. 1–2. Princeton University Press, 1980.
- Mead, G. H.: *A pszichikum, az én és a társadalom*. Gondolat, Budapest, 1973.
- Meng, K.: A kommunikáció nyelvészeti vizsgálatának szemantikai problémái. *Szociológiai Figyelő*, 1986/1.
- Mumford, Lewis: *A gép mítosza*. Európa, Budapest, 1986.
- Newcomb, T. M.: A kommunikatív aktus. In: Horányi Özséb (szerk.) *Kommunikáció*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- Polányi, Mihály: *Filozófiai írásai*, I–II. Atlantisz, Budapest, 1992.
- Porat, M. U.: *The Information Economy: Definition and Measurement*. US Department of Commerce, Washington, 1977.
- Schmandt-Besserat, Denise: From tokens to tablets: reevaluations of the so-called „Numerical Tablets”. In: *Visible Language*, 1981/15.
- Sebeok, T. A.–Sebeok, J. U.: *Ismeri a módszeremet? Avagy a mesterdetektív logikája*. Gondolat, Budapest, 1990.
- Sorensen, R. C.: Hatékonyság és érték a kommunikációban. In: Horányi Özséb (szerk.) *Kommunikáció*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- Szabó Katalin: *A „lágyluló gazdaság”*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- Szabó József (szerk.): *Tanulmányok az információgazdaságról*. KSH–OMIKK Budapest, 1986.
- Szabó József–Nagy Ferenc (szerk.): *Tanulmányok az információgazdaságról*. II. KSH–OMIKK, Budapest, 1989.
- Szecső Tamás: *Kommunikációs rendszer – köznapi kommunikáció*. Akadémiai, Budapest, 1971.
- Tardieu, Jean: *A rádió nagysága és gyengesége*. MRT TK, Budapest, 1972.
- Tomka Miklós: Kommunikáció-e a tömegkommunikáció? *Jel-Kép*, 1985/1.
- Weaver, W.: A kommunikáció matematikája. In: Horányi Özséb (szerk.) *Kommunikáció*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- Wiener, Norbert: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest
- Williams, Raymond: *Culture and Society*. 1780–1959. Harmondsworth, 1961.
- Z. Karvalics László: A történeti informatika a könyvtárról. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 1995/1.

JEGYZETEK

¹ A véleményünk szerint zavaró módon használt „autokommunikáció” tartalmát természetesen érvényesnek és figyelemre méltónak tartjuk. Olyan szervezetek vagy közösségek esetében, amelyek egyszerre tartanak fenn egy belső kommunikációs teret és folyamatos kommunikációs kapcsolatot a környezettel, a belső kommunikáció elkülönítésének terminusaként kifejezetten létjogosult az autokommunikáció – de ezt az teszi lehetővé, hogy az egyes végpontok elkülöníthető szubjektumok. (Broms–Gahmberg 1988.)

Szecső Tamás (1971) hasonlóképpen utasítja el az autokommunikációs felfogást („a cinkéket magányosan szemlélő ember információs kapcsolata a környezetével nem kommunikáció”), ám mivel elkülöníthető társadalmi ágensnek (szubsztanciának) tekinti a Vigotszkij–Piaget vita „(alakulóban lévő) én – (ettől függetlenül) nem én” oppozícióját, az ilyen értelemben felfogott „belső beszédet” már a kommunikációhoz sorolja.

² Információfeldolgozó rendszeren a következőkben mindvégig az egyén kognitív apparátusát értjük. Nem tekintjük információfeldolgozó rendszernek az információs folyamat különböző pontjain használt eszközöket, szerszámokat és gépeket. Még a számítógépet sem: az ugyanis nem információt, hanem kódolt digitális jeleket dolgoz fel, s tevékenységének végeredménye válik a feldolgozást irányító kognitív apparátus számára információképzés forrásává.

Információnak a továbbiakban az eddig használt „új kognitív tartalom”-nak megfelelően nemcsak az elemi információt tekintjük, hanem a különböző transzformációs útvonalakon kialakuló/felépülő, magasabb strukturáltsági-hierarchizáltsági fokú információhalmazokat is, amelyeket általában az ismeret, tudás, készség, tapasztalat stb. kategóriáival szokás megragadni.

Leslie Kish

TELJES KÖRŰ ADATFELVÉTELEK ÉS GÖRDÜLŐ MINTÁK*

ELŐSZÓ LESLIE KISH TANULMÁNYÁHOZ

Leslie Kish aligha kell a mintavételes adatfelvételek környékén tevékenykedőknek külön bemutatni. Eredetileg Kiss Lászlóként, egyike azoknak a Magyarországról elszármazott tudósoknak, akik komoly szerepet játszottak az amerikai empirikus társadalomkutatás kifejlesztésében. Az akadémiai surveykutatás Ann Arbor-i fellegvára, az Institute for Social Research adatfelvételeinek évtizedeken át vezető személyisége, 1965-ös *Survey Sampling* című kézikönyve ma is az egyetemi statisztikaoktatás egyik „bibliája”.

Leslie Kish 84 éves korában is fiatalokat megszágyenítő aktivitással ontja ötleteit az adatfelvételi keretek megújítására. Az utolsó évtizedben különösen a „gördülő minták” meghonosítására, a népszámlások, nagyszabású adatfelvételek átalakítására koncentrált erőfeszítéseit. A többnyire tízévenként sorra kerülő teljes körű adatfelvételek (cenzusok, népszámlálások) területileg lefedik ugyan a népességet, annál több gondot okoz, hogy az innen származó adatok frissessége 1 és 16 év között mozog, s gyakran a gyorsabb feldolgozások esetében is jelentős avulással kell számolni. Problémák forrása továbbá, hogy az adatfelvételek önkényesen kiválasztott időpontja az „időbeli reprezentativitás” követelményeinek kevésbé tesz eleget.

Leslie Kish javaslatainak középpontjában a teljes körű adatfelvételeknek részmintákkal történő időbeli széthúzása, folyamatossá tétele, s a – bizonyos vonatkozásokban önmagukban is megálló – részminták folyamatosan előregördített kumulálása áll. Mivel az ilyenfajta kumulálás és a vele járó átlagolás sok tekintetben eltér az eddigi gyakorlattól, és bizonyos „pszichológiai gátlás”, idegenkedés is mutatkozik vele szemben, a szerző részletesen elemzi az alternatív megoldások előnyeit s hátrányait. Kitér továbbá olyan finomítási lehetőségekre, mint bizonyos longitudinális elemek (split panel design) beépítése, ami a konstrukciót az egyéni szintű változások megragadására is alkalmassá teheti. Ezek az elgondolások azok részéről is komoly figyelmet érdemelnek, akik általában kisebb méretű felvételek tervezésével foglalkoznak.

A további részletek iránt érdeklődők Leslie Kish-től több cikket is találhatnak az utóbbi évekből e témában. Például: Rolling Samples and Censuses. *Survey Methodology*, June 1990; Periodic and Rolling Samples and Censuses. In: Bruce D. Spencer (ed.) *Statistics and*

* Censuses and Rolling Samples. The University of Michigan, Ann Arbor, March 1994. Kézirat. Fordította: Patthy Miklósné. A JEL-KÉP szerkesztősége ezúton mond köszönetet Leslie Kish professzornak, amiért a kéziratot a folyóirat rendelkezésére bocsátotta.

Public Policy. Oxford University Press, 1995. Az előbbi közleményhez kapcsolódóan – ugyanabból a folyóiratszámából – érdemes Fritz Scheuren írását is elolvasni, aki Kish elgondolásait illetően egyenesen „paradigmaváltásról” beszél.

Tardos Róbert

1. JELENTŐSEBB IGÉNYEK AZ ORSZÁGOS FELMÉRÉSEKRE

Ezen a címen csak azokat a nagyobb felmérési adatigényeket sorolom fel, amelyeket gördülő minták és teljes körű adatfelvételek együttes alkalmazásával lehet összegyűjteni azok helyett a független (és összemérhetetlen adatokkal szolgáló) felvételek helyett, amelyek most olyan széles körben el vannak terjedve. A kutatási igényeken túl számos hivatal és szervezet van, amely országos ipari, kereskedelmi, egészségügyi, közoktatási stb. statisztikát gyűjt.

1790 óta a tízévenként megtartott teljes körű adatfelvételek (cenzusok, népszámlálások) képezték az első és legjelentősebb rendszert a felmérési adatok begyűjtésére az Egyesült Államokban és az egész világon. Ezek amellet, hogy teljes körű és részletes alapadatokat gyűjtenek be létszámokról, nem és kor szerinti megoszlásokról, kiterjesztett, „hosszú” kérdőívváltozatokkal egyre nagyobb mennyiségben vizsgálnak különféle társadalmi-gazdasági változókat is, mégpedig gyakran a teljes körű adatfelvételen belül létrehozott (5, 10 vagy 20 százalékos) mintákon. Ezekre a módszerekre az 1. táblázat első és második sora utal. Vannak országok, amelyek évenként „minicenzusokat” tartanak (harmadik sor), ami az Egyesült Államokban nem gyakorlat. A tízévenkénti teljes körű adatfelvételek a térbeli részletek szempontjainak eleget tesznek, ugyanakkor kicsit elnagyoltak az idődimenzió szempontjából. Kimondatlanul ott van mögöttük az a feltételezés, hogy valamiféle „stabil” modell révén lehetséges az általuk gyűjtött alapvető demográfiai adatokat interpolálni és extrapolálni; ez a feltételezés azonban csak részleges igazolást nyert.

1. táblázat

Jelentősebb igények felmérési adatokra

1. Alapadatok tízévenkénti teljes körű felvétele lehatárolt adatterületekre (blokkokra) vonatkozóan
2. Tízévenkénti társadalmi-gazdasági adatok: teljes körű adatfelvételen belüli mintavételes felvétel kiterjesztett, hosszú kérdőívekkel
3. Alapadatok évenként; minicenzus; teljes körű adatfelvétel ötévenként
4. Különböző tárgyú évenkénti társadalmi-gazdasági felmérések
5. Havi és negyedévenkénti munkaerő-felmérések
6. Havi és negyedévenkénti demográfiai felmérések
7. Különböző egyéb társadalmi-gazdasági felmérések

A második világháború óta egyre több alkalom nyílik az adatgyűjtésre az időszakosan – az Egyesült Államokban és néhány országban havonta és megint más országokban

negyedévenként – ismétlődő munkaerő-felmérések lehetőségeit kihasználva (ötödik sor). Ezeknek a lehetőségeknek a révén egész sor különféle társadalmi-gazdasági és egyéb felmérés fejlődött ki (negyedik, hatodik és hetedik sor). Ezeknél a felméréseknél az időszériuság a döntő szempont, a földrajzi árnyaltság azonban kárt szenved, mert ezek a minták 1/100–1/10 000 nagyságrendűre vannak alapozva.

Ha már egyszer megszervezték a felmérések apparátusát (mintavétel, terepen történő adatgyűjtés, adatok redukálása stb.), azt széles körben fel lehetett használni más célokra is, így havi, negyedévenkénti és éves felmérésekre, valamint alkalmi *ad hoc* felmérésekre, hogy statisztikai adatokat gyűjtsenek társadalmi, gazdasági, egészségügyi, közoktatási és egyéb változókra nézve. Azonban az ilyen típusú mintavételes felvétel többnyire nem kötődik szorosan a tízévenkénti teljes körű adatfelvételhez, mivel az utóbbi egészen más méreteket és módszereket igényel a terepen folyó adatgyűjtésben.

Az Egyesült Államokban több évtizeden keresztül a tízévenkénti teljes körű adatfelvétel során rövid kérdőíveket alkalmaztak a fent jelzett 1-es számú adatigényre és a teljes körű adatfelvételen belüli nagymintás felvétel során kiterjesztett, hosszú kérdőíveket a 2-es számú adatigényre. Az 5-ös számmal jelzett igény kielégítésére a Folyamatos népességfelmérések (Current Population Surveys) néven ismert munkaerő-felmérések szolgáltak, amelyek ugyancsak biztosítottak adatokat a 4-es és 6-os igényhez. A 7-es igény kielégítéséhez az Egyesült Államokban igen jelentős erőforrások állnak rendelkezésre az államiakon kívül is. Azonban az évenkénti részletes adatok iránti igény (3. és 4. pont) nagyjából kielégítetlen maradt, annak ellenére, hogy sok felhívás hangzott el frissebb adatok érdekében (Hansen 1942; Hansen és Hurwitz 1946; Kish 1965, 1979, 1981 stb.). A „folyamatos teljes körű adatfelvétel” fogalma azt javasolja, hogy kapcsolják össze a 2-es, 3-as és 4-es számmal jelzett igényeket (Alexander 1993) a gördülő minta speciális, részletekben gazdag és jól átgondolt változatával. A javaslat szerint ez független lenne mind a soványnak bizonyuló tízévenkénti teljes körű adatfelvételtől, mind a munkaerő-felmérésektől – tehát három különálló forrása lenne a gyűjtéseknek.

2. HÁROM ADATFORRÁS NYOLC KRITÉRIUMA

Ez a nyolc kritérium – az elnevezésük is – az én választásom volt, mert a kritériumok megválasztásának nincsenek kritériumai. Ez jobb így, mint az a szokásos gyakorlat, hogy mesterségesen kiválasztanak egy adatforrást és azt megpróbálják egyetlen kritériummal igazolni. Az egyik vezető ezt mondhatja: „A teljes földrajzi részletességhez teljes körű adatfelvételle van szükségünk”, míg a másik ezzel szemben így érvelhet: „A mintavétel sokkal olcsóbb, mint a teljes körű adatfelvétel.” Mindkét állítás helyes, de egyik sem teljes, mert minden helyzetben mind a nyolc kritériumot mérlegelni kell.

A 2. táblázatban a „*” jel az egyes források viszonylagos előnyeit jelzi a helyzetek többségében, bár nem mindegyikben. A mintavétel és a teljes körű adatfelvétel viszonylagos előnyei egymást kölcsönösen kiegészítik: a mintavétel jobb öt kritérium szempontjából, viszont a teljes körű adatfelvétel mellett szól a másik három kritérium.

2. táblázat
Nyolc kritérium a három adatforrás összehasonlítására

Kritériumok	Mintavétel	Teljes körű adatfelvétel	Adminisztratív nyilvántartás
Gazdag, komplex, változatos, rugalmas	***		
Pontos, releváns	*		?
Olcsó	**		***
Aktuális, időszerű, szezonális	***		*
Precíz (nagy és komplex)		*	*
Kis adatterületekre is részletes adatok		**	*
A népesség lefedése, hihetőség, public relations szempontok		*	?
A népesség témaspecifikus jellege	***	*	

A mintavételes adatfelvételt úgy tervezték és úgy működtetik, hogy gazdag és mély változókat nyerjenek komplex statisztikákhoz. A mérési és adatgyűjtési eljárásokat a kutatás speciális szükségleteinek megfelelően lehet összeállítani és konkrét politikai döntések felé orientálni. A megfigyeléseket és más adatfelvételi eljárásokat úgy lehet irányítani, hogy a vizsgálat céljaira nézve releváns adatokat és statisztikát nyerjünk, és ezek többnyire kellően pontosak (nem torzítottak) is a konkrét célok szempontjából. Továbbmenve, a mintavételes adatfelvételben a népességet is meg lehet választani témaspecifikus jelleggel úgy, hogy a céloknak megfeleljen. Az ilyen „testre szabott” irányultság nem praktikus a teljes körű adatfelvételek esetén és még kevésbé az adminisztratív nyilvántartásokban.

A mintavételek olcsóbbak a teljes körű adatfelvételekhez viszonyítva, mert több százszor vagy több ezerszer kisebbek. De elsősorban azt kell hangsúlyoznunk itt, hogy a mintavételek sokkal frissebb adatokkal szolgálnak, mint a tízévenként megtartott teljes körű adatfelvételek. A teljes körű adatfelvételből származó statisztika 1–16 éves lehet, mivel a teljes körű adatfelvétel t évének bizonyos adatait a $t+6$. évben hozzák esetleg nyilvánosságra és a $t+16$. évig használják. Jellemző ebből a szempontból a következő közleményrészlet (New York Times, 1994. márc. 6.): „...Az 1990-es teljes körű adatfelvétel új adatainak számítógépes elemzése számos váratlan eredménnyel szolgált. Bár az adatfelvételt 1990-ben végezték, azokat a tendenciákat, amelyeket napvilágra hozott, újabb vizsgálatok erősítették meg...”. Gyorsan változó vagy ingadozó változók esetében az aktualitás igen jól ellensúlyozza a kis méreteket, például a járványok, gazdasági változások és szezonális termények esetében. De még egy nagyváros, állam (tartomány) népességszámlálásakor is inkább elfogadunk egy 10 százalékra kiterjedő aktuális mintavételi eljárást, mint egy 10 éves teljes körű adatfelvételt. Tehát az aktualitás jelenti a fő motivációt a gördülő mintavételre abból a célból, hogy negyedévenként és évente is meglegyen a statisztika az egész országra és főbb adatterületeire nézve.

Másfelől a teljes körű adatfelvételek tízévenként a kisebb adatterületekre és különösen a kisebb településekre vonatkozóan is olyan részletes adatokkal szolgálnak, amelyeket a mintavétel nem biztosít; főleg a részletekre kiterjedő precizitás indokolja a szükségességüket. Ez a precizitás azonban az időnek egy meghatározott pillanatához kötődik és nem érvényesül változó populációk és váltakozó változók esetében.

A teljes körű adatfelvétel gyakran teljesebben fedi le a népességet, mint a mintavételes felvételek, bár ez nincs szükségszerűen mindig így. Először is könnyebb ellenőrizni a népesség lefedését teljes körű adatfelvételben, mint mintavételes eljárásnál. Másodszor a népszámlálásokat gyakran public relations-kampányokkal segítik, ami javíthatja a népesség-lefedést. A tízévenkénti népszámláláshoz kapcsolódó „ceremóniák” még fokozhatják is egy ország „társadalmi összetartozását”. De bizonyos országokban és években a teljes körű adatfelvételt megzavarták politikai és etnikai villongások. Az előbbire és az utóbbira is számos példa van. Gondoljunk csak a sikeres 1982-es és 1991-es teljes körű adatfelvételre Kínában, amelyet több mint 5 millió számlálóbiztos végzett el, és a török censusra, amely még mindig előírja, hogy az emberek tartózkodjanak otthon az adatfelvétel idején. Másrészt viszont Indiában, Nigériában és Németországban kártékony tiltakozások kísérték az adatfelvételt.

A tízévenkénti teljes körű adatfelvétel nagy hátránya a volumen miatti magas összköltség, ha az egy háztartásra jutó alacsony költség miatt ez nem is több, mint fejenként egy órai munka bére. Ez a fő ok, amiért nem csinálják gyakrabban és gazdagabb, mélyebb adatfelvétellel. Ezenkívül nem könnyű megszervezni a rengeteg kérdezőbiztos és adminisztrátor munkáját, akikre szükség van a tízévenkénti nagyszabású adatfelvételhez. Ez magyarázza második helyen az adatok pontosságának és mélységének a hiányát. A rövid kiképzésen átesett, ideiglenesen alkalmazott emberektől aligha lehet jó minőségű és kellő mélységű adatokat elvárni. Mindezen felül a költségeken, a források szűkre szabott lehetőségein túlmenően ugyancsak mérlegelnünk kell azokat a társadalmi hátrányokat, amelyek a választadók időterhelésével kapcsolatosak. Másfelől viszont a tízévenkénti megkeresés nevelő értékű lehet az állampolgárok számára.

Az adminisztratív nyilvántartásoknak igen sokféle célja van, és igen nagy minőségi eltérések állnak fenn köztük, amelyekről itt most nem tudunk beszélni. A legfontosabb és leginkább közös valamennyiükben az, hogy olcsók (mivel valamilyen más cél fedezi a költségeket), és hogy csak néhány adatot tartalmaznak, amelyek gyakran nem a legrelevánsabbak az adatfelvétel céljaira nézve. A skandináv, néhány más európai és bizonyos egyéb országok népesség-nyilvántartásai annyira pontosak és teljesek, hogy azok az alapvető adatok, amelyeket a teljes körű adatfelvételek szolgáltatnak, fölöslegeseknek is bizonyulhatnak, mert aligha lennének jobbak, mint a nyilvántartások. Az adatok időszerűek, részletesek és hozzáférhetők lehetnek. Ez azonban nincs mindig így, és ha kétség forog fenn, ajánlatos próbafelvételeket végezni.

Valószínűleg a későbbiekben egyre több és jobb nyilvántartást vezetnek majd és bocsátanak rendelkezésre más országokban is, de adatból sohasem lesz elég. Tehát a nyilvántartások kiszorítják a tízévenkénti teljes körű adatfelvétel alapvető adatait, de a hosszú kérdőívekkel történő bővebb adatfelvételt nem. Ezért lesznek szükségesek a gördülő minták és teljes körű adatfelvételek.

3. GÖRDÜLŐ MINTÁK ÉS TELJES KÖRŰ ADATFELVÉTELEK

Mi a különbség a „folyamatos mérések” (Alexander 1993) és a „gördülő teljes körű adatfelvételek” között? A különbség nem nagy és sok a közös bennük. Én azonban szívesebben használom a „gördülő teljes körű adatfelvétel” (rolling censuses) és a

„gördülő minta” (rolling sample) kifejezéseket három okból. Először is már vagy 15 éve használom őket – bár a „rotált minta” fogalmával kezdtem (Kish 1979). De ez utóbbit bizonyos statisztikusok kifogásolták, mert már előzőleg is használták a „rotációs modellek” (rotation designs) kifejezést – először valószínűleg H. D. Patterson és R. J. Jessen a munkaerő-felmérésekben. A zavar elkerülése érdekében találtam ki egy vadonatúj nevet az új módszerre. Másodszor: a „gördülő minták és teljes körű adatfelvételek” kifejezést általános fogalomként használom, amelyet sok ország sokféle helyzetére lehet használni, míg a „folyamatos méréseket” speciális, konkrét jelentésben, mint például eklatáns módon a 2000-es amerikai népszámlálás konkrét esetére vonatkozóan. Harmadszor, szeretném összekötni a teljes körű gördülő adatfelvételek modelljét a gördülő mintavétellel úgy, hogy a census a minták kibővítése, illetve összesítése legyen. Másrészt a folyamatos mérések fogalmilag az adminisztratív nyilvántartásokhoz kapcsolódnak. Személy szerint előrehaladást várok és remélek az adminisztratív nyilvántartások tökéletesedését illetően, valamint a teljes körű adatfelvételekre történő felhasználásukban Amerikában és máshol is – úgy, ahogy ez az észak-európai országokban történik. Azonban még hosszú fejlődés előtt állnak és sohasem produkálnak olyan gazdag adatállományt, mint amit a társadalom igényel.

A teljes körű gördülő adatfelvételek F számú, egymástól független (átfedéstől mentes) minta együttese, amelyek mindegyike a teljes népesség $f = 1/F$ részének véletlen mintáját képezi olyan felállásban, hogy az F számú időszak összesítése teljes körű, részletes adatfelvételt eredményezzen az egész – változó – népességre vonatkozóan $f = F/F = 1$ mellett. Mivel a népesség változik és helyet is változtat, a censust úgy értelmezzük, mint az F periódusokon keresztüli átlagot. A modellnek azt is biztosítania kell, hogy a $k < F$ időszakok közbülső összesítései gördülő mintákat produkáljanak $f' = k/F$ esetén az 1 és az F számú periódusra alapozott (földrajzi és adminisztratív) részletesség közötti közbülső megoldásokkal.

Jó példa a havonkénti $1/F = 1/120$ mintavétel, amely 10 év alatt összegződik tízévenkénti teljes körű gördülő adatfelvétellé. Tizenkét egymást követő minta $1/10$ -es évenkénti gördülő mintát eredményezne és ez összemérhető lenne a teljes népességen belüli $1/10$ -es mintavételes felvételekkel; hatvan egymást követő minta $f = 1/2$ -es ötévenkénti mintákat eredményezne. A $3/120 = 1/40$ -es negyedévenkénti gördülő minták ugyancsak hasznosak lennének.

A havi mintáknál talán még jobbakká lennének az $1/520$ -as heti minták, amelyek összesítésben $13/520 = 1/40$ -es negyedéves mintákká, $52/520 = 1/10$ -es éves gördülő mintákká és tízévenkénti teljes körű gördülő adatfelvételekké kombinálódhatnának.

4. STRATÉGIÁK AZ IDŐBELI ÉS TÉRBELI VÁLTOZÉKONYSÁGRA

A jelenleg alkalmazott stratégiák közötti nagy különbségek inkább a hagyomány véletlenszerű körülményeinek tulajdoníthatók, mintsem tudományos megfontolásoknak. A nagy hagyományokra szeretnék utalni: a tízévenkénti teljes körű adatfelvételére 1790 óta és a munkaerő-felmérésekre az 1950-es évek óta. Röviden arra teszek kísérletet, hogy az egyensúlyt az utóbbi javára billentsem.

Manapság tisztában vannak a felmérések változóinak térbeli eloszlásában mutatkozó jelentős különbségekkel. Továbbmenve: általában egyetértenek abban, hogy azok a mate-

matikai modellek, amelyek igyekeznek kiiktatni ezeket a különbségeket, nem visznek nagyon messzire; ebből az következik, hogy ha a népességeket reprezentálni akarjuk, véletlenszerűvé kell tenni a minták kiválasztását. Más szóval, a népességstatisztikák általában a több területről és több népességről készült statisztikák átlagai (Kish 1994). Szeretünk területi statisztikákat vizsgálni és területi egységek közötti különbségeket elemezni, de arról sem mondunk le, hogy a népesség egészét az átlagokkal jellemezzük. (Ez lényegesen különbözik a matematikai statisztika egyedi univerzumától, ahol azonos és független eloszlású random változókat feltételezünk.) Azonban más kritériumokat alkalmazunk a népességek időbeli vonatkozásainak reprezentálására, ahol ma is a külső célok alapján történő kiválasztás uralkodik.

A népességekben és változóikban fellépő változások háromfélék lehetnek: a „folyamatos változások”, amelyek többé-kevésbé zökkenőmentesen, bizonyos monotóniával mennek végbe, mint például a népességnövekedés; ezeket a tízévenkénti teljes körű adatfelvételekkel kísérik figyelemmel; a periodikus vagy ciklikus változások, mint például a szezonális ingadozások; és a rendszertelen változások, amelyek nehezen írhatók le és gyakran „véletlenszerűként” kezelik őket. A véletlenszerű változások gyakran együttesen és összekeverve jelennek meg a ciklikus vagy a folyamatos tendenciákkal, vagy mindkettővel. Az időbeli variációk esetenként kevesebb szabálytalanságot mutatnak, mint a térbeli eltérések, tehát könnyebb modellálni őket, ilyenek például a demográfiai trendek a teljes körű adatfelvételek között és azokon túl. Már nem érvényes ez a járványokra, a pestisre, a háborúkra, gazdasági trendekre. Ezenkívül az időbeli eltérések egydimenziósak, míg a térbeliek két- (vagy három-) dimenziósak.

Stratégiák az időbeli és térbeli különbözőségekre

1. Időbeli mintavétel (?) a térre vonatkozó teljes körű adatfelvételnél: tízévenkénti adatfelvétel.
2. Térbeli mintavétel (?) az időre vonatkozó teljes körű adatfelvételnél: munkaerő-felmérések, háztartásfelvételek (Household Interview Surveys).
3. Mind időbeli, mind térbeli mintavétel és összesítés: gördülő adatfelvétel-átlagolás: gördülő censzusok.
4. Adminisztratív nyilvántartások: alapvető adatok. Észak-európai államok.

A folyamatos méréseket megközelítik az adminisztratív nyilvántartások és bizonyos esetekben a visszatekintő vizsgálatok is (pl. „a valamikor megszületett gyermekek”); ritkábban a többfordulós felvételek szomszédos vizsgálati időszakai. Ezeknél gyakrabban találunk rendszeres, periodikus „pillanatfelvételeket”, amelyeket modulokkal kell kitölteni (Kish 1987, 6. l.). A havonkénti munkaerő-felmérések gyakran a hónap egyetlen hetére vonatkoznak. A tízévenkénti teljes körű adatfelvételek tízévenkénti mintát vesznek a jövedelmekre nézve, és 3650 napból egyetlenre vonatkozót a lakóhelyre nézve. A szisztematikus minták közti illesztés többnyire implicit, és sok változó esetében nem is jöhet szóba, legyenek a változók akár természetiek (mint például a hőmérséklet), akár társadalmi jellegűek (mint például a részvényárak).

A fő probléma onnan adódik, ha nem különböztetik meg világosan a felvételi időszakokat az adat közlési időszakától. Ez általános probléma, és a gördülő minták esetében nagyon is releváns. Például sokan úgy gondoljuk, hogy a munkaerő-felmérés három egy hónapos felmérési időszakát össze kellene vonni negyedévenkénti egyszeri beszámolási

periódusokra, mert a havi jelentések nem megbízható szerkezetűek. Íme egy jellegzetes jelentés a közelmúltból: „A munkaerőpiac tovább javult februárban”, de „A szokatlanul hideg téli időjárás és a statisztika szeszélyessége ismét összezavarta az eredményeket”. (New York Times, 1994. márc. 5.) Ennél jobb lenne, ha 13 egyhetes vizsgálati időszak eredményeit kumulálnák, de még ennél is jobb lenne egy 13 heti jelentésből álló gördülő minta.

Az időben különböző felvételek összesítésének és átlagolásának a módszere pszichológiai akadályokba ütközik, miközben mindezt már elfogadjuk a térbeli különbözőségekre vonatkozóan – de ezek ellen az akadályok ellen fel lehet lépni mind elméleti, mind pragmatikus érvekkel (Kish 1987, 6. 1B.). Legtöbb esetben a különböző periódusok átlagolása jobb, mint egy önkényesen kiválasztott időszak elfogadása, éppen úgy, mint ahogy a térbeli területegységek átlagolása is jobb, mint egy külsőleges cél alapján történő egyedi választás.

A gördülő minták megkönnyítik három kritérium együttes kielégítését: a térbeli reprezentációét, az időbeli reprezentációét és az adatok gazdagságát. A jó adminisztratív nyilvántartások – már ahol rendelkezésre állnak – biztosíthatják a térbeli és időbeli reprezentációt, de az adatok gazdagságát nem. Azokra a teljes körű adatfelvételekre, amelyeken belül évenkénti mintavételek végeznek (mikrocenzusok), ugyanez jellemző. A tízévenkénti teljes körű adatfelvételen belül vannak (5, 10 vagy 20 százalékos) mintavételes felvételek bővebb adatok megszerzése céljából, de ezeknek az aktualitás nem erősségük. A havonkénti felmérések, mint például a folyamatos népességvizsgálatok (Current Population Surveys) az Egyesült Államokban, fel kell hogy áldozzák térbeli részletességüket. A gördülő minták évenként tudnak adatokat szolgáltatni (és más időszakonként is, amennyiben rugalmasan eleget lehet tenni a három kritériumnak) nagyobb adatbővességgel és jelentős térbeli részletességgel. Aszimmetrikus kumulálással a rugalmasságot tovább lehet fokozni.

Fritz Scheuren írta a gördülő minták kapcsán, hogy „az, amit Kish javasol, valójában egyfajta *paradigmaváltásként* fogható fel a teljes körű adatfelvétel terén” (Kish 1990). Ebben az elismerő megjegyzésben lehet valami, mert bár a gyakorlatban gyakran alkalmazzák az időbeli változások átlagolásának elgondolását, elméletben ez eléggé ismeretlen.

Pragmatikus megközelítéssel sok kumulatív adatot fogadunk el és használunk fel sikeresen. A visszamenőleges adatok között olyanok szerepelnek, mint a harminc termékeny év időszakában született gyerekek száma, a súlyos betegségek, a közoktatás és a házasság történeti adatai stb. A kérdőíves felvételek ugyancsak aggregált adatokat rögzítenek az éves mezőgazdasági termelésről, a jövedelemről, a tartós fogyasztási cikkek vásárlásáról stb. Hasznos a ritka tételek és a ritka elemek összesítése is az időszakos felmérések alapján (Kish 1965. 11. 4.). Az Országos egészségügyi kérdőíves felvételek (National Health Interview Surveys 1958) valószínűleg a legismertebb példája annak, hogy periodikus mintákat összegezték, mintegy 1000 háztartás hetenkénti felvételét évenként 52 000 háztartás felvételévé kumulálva, mely sokféle, egyenként viszonylag ritka betegség vizsgálatát is lehetővé tette. Bizonyos ritka betegségekhez több évet is lehet kumulálni. Ezek a felmérések nem „gördülő minták”, mert lehatárolt mintavételi egységekre (például megyékre) korlátozódnak. A legkorábbi ilyen jellegű összesítés, amelyet találtam, 1952-es kaliforniai mintákat érintett (Mooney 1956).

A gördülő mintákat periodikus (heti, havi, negyedévenkénti) mintavételekre kell alapozni, ennél fogva foglalkozni kell az időbeli változások regisztrálására létrehozott, már létező periodikus mintákhoz való viszonyukkal. Ahhoz, hogy ez a kérdés tartalmat nyerjen, a kétfajta megközelítésnek potenciálisan hasonlónak kell lennie négy tekintetben: a mérés módszereiben, az adatgyűjtésben, a lefedett népességben, valamint a mintavétel nagyságában és modelljében. A munkaerő-felmérésnél jellegzetes eljárás az, hogy egy „felelős felnőttet” kérdeznek meg minden minta-háztartásban; a kérdések jelentős része alapvető demográfiai, gazdasági és társadalmi adatokra kérdez rá, és ezek sokban közősek a teljes körű adatfelvételekhez kapcsolódó kiterjesztett, „hosszú” kérdőívekkel dolgozó mintavételek tartalmi vonatkozásaival. A munkaerőt illetően sok ország most nagy időszakos felméréseket folytat; a magam részéről felvettem Amerika és Kanada közös adatgyűjtésének lehetőségét (Kish 1981, 1990), de ezt más országokra is ki lehetne terjeszteni.

Az Egyesült Államok folyamatos népességfelmérése (Current Population Surveys) körülbelül 100 000 havi háztartási interjút gyűjt be, és ezekből 120 tíz év alatt 12 000 000-ra kumulálna. Ez a mintegy 100 000 000 háztartást kitevő amerikai népesség 10–12 százalékanak tízévenkénti, és 5-6 százalékanak ötévenkénti gördülő mintája lenne. Ez bizonyos célokra megfelelne, ha másokra talán nem is. Az 1 200 000-es gördülő minták ugyanakkor 1 százalékos évenkénti mintákat adnának ki.

Kanadában a mintegy 80 000 háztartást érintő havonkénti munkaerő-felmérések évente körülbelül 1 000 000-ra kumulálnának, tízévenként pedig 10 000 000-ra. Ez a 10 000 000 háztartásból álló népességre nézve teljes lefedést biztosítana tízévenként, évenkénti viszonylatban pedig 10 százalékos mintákat. Legtöbb országnak kisebb népessége van, mint Kanadának, és 1994-ben csak kettőnek volt több, mint az USA-nak.

Azonban három igen kellemetlen akadály gátolja ezeknek a munkaerő-felméréseknek a felhasználását a gördülő mintákhoz. Először is a minták közötti átfedések elég nagy arányúak, például az USA-ban a mintának csak 1/8-a teljesen új minden hónapban; Kanadában csak 1/6-a. A nagy átfedéseket a periodikus összehasonlítások pontosságában mutatókozó nyereségek indokolják. Ezeket az összevetéseket a program összeállításakor (önkényes alapon) előre tervezik; bizonyos országokban ezek havi összehasonlítások, másokban negyedévi, megint másokban évenkéntiek.

Ezeknek a statisztikai előnyöknek a jelentős része azonban elérhető sokkal kisebb átfedések esetén is, különösen súlyozott becslési tényezők útján (Kish 1965, 12. 4.). Emellett a foglalkoztatottságra/munkanélküliségre nézve a korrelációk alacsonyak, míg a bizonyos változók tekintetében mutatókozó magas korrelációk (a munkaerő létszáma, iskolázottság) nem igazán tartalmasak.

Azonban az átfedéseknek van egy második és fontosabb előnyük: az első hullámban (hónapban) lefolytatott interjúk drágábbak, mint a későbbi hullámokban, különösen ha telefonon történnek. Ezt a kifogást a mindig újonnan induló havonkénti gördülő mintavétellel szemben nem lehet lesöpörni az asztalról; mindenképpen alapos, objektív vizsgálatot igényel. Harmadszor, a gördülő mintáknak az egész lakosságot le kell fedniük, míg a munkaerő-felmérések jellegzetesen alapszintű mintavételi egységekre (például megyékre) korlátozódnak. Ez az utazási költségekkel kapcsolatos probléma azonban az USA és Kanada mintáinak tulajdonképpen csak körülbelül egynegyedét, illetve egyharmadát érinti, mert a legtöbb minta „önreprezentáló” (nagyvárosi) területekről származik, ahol a népesség-min-

tavételi egységek az egész mezőnyt lefedik. Ott a gördülő mintavétel feltehetőleg csak kisebb mértékben drágább.

Az észak-európai országokban és néhány másikban a helyzet egy kicsit jobb, mert a jó népesség-nyilvántartások megfelelő alapadatokat tudnak biztosítani a népességre nézve. Ezekben az országokban talán nem annyira fontos, hogy a gördülő mintákból teljes körű felvételhez jussanak; számukra feltehetően az évenkénti gördülő minták tesznek szert a legnagyobb jelentőségre. Mind a fejlett, mind a fejlődő országokban vannak példák arra, hogy kellő sikerrel bonyolítanak le időszakos felméréseket. Ezek közül akármelyik átalakítható gördülő mintává, és bizonyos esetekben ez majd valószínűleg meg is történik. Ezek azután példaként szolgálhatnak mások számára.

6. ASZIMMETRIKUS KUMULÁCIÓK

Ennek a témának a felvetése kapcsán különböztethetjük meg legjobban a gördülő minták által kínált racionális statisztikai modelleket azoktól a hagyományos modellektől, amelyeket a „józan ész” diktált annak idején. Főleg arra a stratégiára gondolok, amely a mérési torzítások kiegyensúlyozásával igyekszik csökkenteni a mintavételi hibát. Vegyük például az USA méltán híres folyamatos népességfelmérését (Current Population Surveys), ahol mintegy 100 000 háztartás, és kétszer annyi felnőtt havi mintáit alkalmazzák. Sokan túl nagyra tartják ezt a mintát, mert a mintavétel precizitásával szemben a mérési torzítás változékonysága is megnő, amelyet az időjárás vagy a naptár szeszélyessége és más kiszámíthatatlan tényezők okoznak. Másrészt fontosnak számító kis egységek esetében a mintavételi hiba túlságosan nagy lehet a megbízható statisztikák előállításához. E kis egységek lehetnek földrajzi/adminisztratív egységek, mint például egy állam (az USA-ban), vagy lehetnek „keresztosztályok”, mint például a tizenéves fekete lány és fiú alkalmazottak a munkaerőn belül. A statisztika bizonytalansága e lehatárolt kis egységekre nézve még nagyobb a területegységek statisztikái közötti különféle összehasonlítások esetében, amire igen gyakran van szükség. Ezt sok országban (például Ausztráliában, Kish, 1986) és sok témakörben (például a közlekedési forgalomra vonatkozóan; Kish, Lovejoy és Rackow 1961) jelent általános problémát.

Ugyanazoknak az időszakos felméréseknek egyszerre kell kiszolgálniuk mind az általános (országos), mind a kisebb területegységre vonatkozó statisztikát; legjobban az aszimmetrikus összesítések tesznek eleget mindkét szükségletnek: a gyakori havonkénti statisztikák az átfogó (országos) statisztikák és a ritkább (negyedévi vagy évi) statisztikák a kisebb területegységek számára. Az ilyen többszörös célkitűzést legjobban a gördülő minták szolgálják.

Három fő ok vezethet aszimmetrikus kumuláláshoz.

1. A fő területi egységek a legtöbb országban igen jelentősen különbözhetnek a nagyságukban: 50- vagy akár 100-szorosa is lehet egyik a másiknak, például az USA és Ausztrália államai vagy Kanada és Kína tartományai. Hasonló eltérések ugyancsak léteznek intézményeknél, mint például cégek, egyetemek és kórházak esetében.

2. A főbb egységeknél sokkal kisebb, de jelentősen nagyobb számú egységekre (például megyékre, járásokra stb.) nézve is szükség van statisztikákra.

3. Összesítésekre gyakran szükség van ritka jelenségek esetében, amelyeknek három fajtájuk van (Kish, 1965. 11. 4.).

E témánál ki kell térni azokra a modellekre, amelyek az időbeli, térbeli és területi eredetű különbözőség tényezőit specifikálják. E modellek akkor teszik a legjobb szolgálatot, ha konkrét, empirikus szituációkra vonatkozó paraméterek kísérik őket. Bízom benne, hogy ezekről a témákról szakjellegű cikkek jelennek majd meg.

7. A GÖRDÜLŐ MINTÁK MÓDOSÍTÁSAI

A számos független minta összesítésének alapmodelljét – az egyes minták a teljes népesség I/F-ed részét képezik – esetleg módosítani kell.

(1) *A minták közötti átfedéseket* lehet úgy tervezni, hogy korrelációk keletkezzenek a minták között, és az egy interjúra eső költségek csökkenjenek. Ezek jól ismertek az időszakos munkaerő-felméréseknél (lásd az 5. részt).

(2) *„Osztott-panel modellek”* (SPD = Split Panel Designs) csatlakozhatnak a gördülő mintákhoz, mint ahogy már ezt javasoltam (Kish 1982, 1987, 1990). Ez lépne a két minta részleges átfedése helyébe: p panel + $a, b, c, d, \dots$ független gördülő modellek. Így ez a kombinált minta $pa-pb-pc-pd$ stb.-ből fog állni. Ennek az osztott-panel modellnek két fontos előnye van a klasszikus részleges átfedéshez viszonyítva. Először is tényleges *panelt* eredményez (például személyek vagy háztartások egységeire vonatkozóan), amely hiányzik a puszta átfedések fluktuáló elemei esetében. A panelekhez hozzátartozik a fluktuáló elemek követése, így egyedülálló módon igen értékes statisztikákat eredményeznek, amelyeket a minták részleges átfedései önmagukban nem tudnak nyújtani. Gyakorlatilag nem bizonyultak kivitelezhetőnek azok a törekvések, hogy az átfedéseket panelekké alakítsák. Másodszor, az osztott-panel modelleknél az összefüggések minden időszakra vonatkozóan vizsgálhatók, nemcsak azokra az időbeli párosokra nézve, amelyeket (önkényesen) terveznek be a klasszikus szimmetrikus modellek esetében. Gyakran a legkézenfekvőbb összehasonlításokat nem lehet előre látni ez utóbbi modellek felállításakor, így az időbeli egymásra vonatkoztatás előnyei elesnek.

A gördülő minták lehetséges módosításai

1. Átfedések a minták között. Kizárni a gördülő mintákból?
2. Osztott-panel modell (SPD). Panelek és átfedések minden időszakra.
3. Bizonyos kis egységek túlréprezentálása.
4. Bizonyos költségterületek alulréprezentálása.
5. Súlyozás, például a mozgóátlagolás esetében a friss adatok nagyobb súlyával.
6. Bizonyos időszakra túl-, ill. alulréprezentálás.
7. Kis területekre és időszakokra vonatkozó szintetikus becslés.
8. F időszak egyéb összesítései, például 52 hét = 1 év (például háztartásfelvételek esetében).

Alternatívák, ha $n = N/F$ túl nagy

1. Használjunk k/F mintákat az F/F teljes körű adatfelvételek helyett.
2. Használjunk szintetikus becsléssel kísért mintákat.

3. Adjunk kiegészítő X/F-et az I/F mintákhoz.
4. Hosszabb időszakokká való összesítés.
5. Adminisztratív nyilvántartások vagy hagyományos teljes körű adatfelvételek.

(3) *Bizonyos területegységek túlreprezentálása* alkalmazható, mint ahogy ez gyakran meg is történik mostanság néhány kis terület esetében azért, hogy a mintában részarányos előfordulásukhoz képest nagyobb elemszámmal szerepeljenek.

(4) *Bizonyos területegységek alulreprezentálása* történik különösen akkor, ha csökkeneni akarják a költségeket nagy, ritkán lakott területeken, ahol az interjúk költségei magasak.

(5) *Bizonyos időszakok túl-, ill. alulreprezentálása* akkor indokolt, ha költségkímélésre van szükség erőforrás-gondok miatt. Az egyes időszakok részarányos reprezentációjától történő ilyen jellegű eltéréseket inverz súlyozással ellensúlyozni kell, ha úgy akarjuk reprezentálni az időt, mint a teret. Azonban lehet, hogy azt is ellensúlyozni akarjuk, hogy a torz időbeli mintavétellel szembeni súlyozás miatt bizonyos szóródások megnőnek (Kish 1987, 6. 6E).

(6) A frissebb adatokat *súlyozni* lehet olyan módszerekkel, mint a „mozgóátlag”. Ha $\bar{y}_1, \bar{y}_2, \bar{y}_3 \dots \bar{y}_k$ statisztikák az egymást követő 1, 2, 3... időszakokra (évekre), akkor a $w_1 \leq w_2 \leq w_3 \dots w_k$ ($\sum w_i = 1$) súlyokat lehet alkalmazni, hogy olyan $\sum w_i \bar{y}_i$ átlagok jöjjenek létre, amelyek $\bar{y}_k$ és $\bar{y}_1/k$ közé esnek. Azoknak a változásoknak a vizsgálata, amelyek akkor keletkeznek, ha a súlyokat elmozgatjuk az $(1/k)$ egyenlőségtől a másik véglet felé ($w = 1$), érdekes vállalkozás lehet, és a grafikus ábrázolások izgalmas eredményeket adhatnak. A fő problémák alighanem a legtöbb népességfelmérés többcélú jellegéből adódnak. Semmilyen súlyegyüttes nem lenne optimális minden célra, de törekedni kell a kompromisszumokra.

(7) Az F (vagy $k < F$) időszakokra végzett *egyéb kumulálások*, ha mintavételi egységek mintájára korlátozódnak, nem nevezhetők gördülő mintáknak, amelyeknek az összesítései a modell szerint ki kell hogy terjedjenek az egész népességre. Jó példa volt erre az a nagy fontosságú egészségügyi kérdőíves felméréssorozat (National Center for Health Statistics, 1958), amely 52 héten keresztül 1000 háztartás interjúból állt. Mindazonáltal az ilyesfajta kumulálások sok közös tulajdonságot és előnyt osztatnak meg a gördülő mintákkal.

IRODALOM

Alexander, Charles H.: *A Continuous Measurement Alternative for the U.S. Census*. Report to USCB, also presented to the 1993 meeting of the American Statistical Association.

Hansen, Morris H., and Hurwitz, W. N.: Sampling Methods Applied to Census Work. In: U.S. Bureau of the Census, *The History, Operations and Organization of the Bureau of Census*. Government Printing Office, Washington, 1946. pp. 83–94.

Hauser, Philip M.: Proposed Annual Census of the Population. *Journal of the American Statistical Association*, 37, 1942. pp. 81–88.

Kish, L.: *Survey Sampling*. John Wiley, New York, 1965.

Kish, L. (1979a): Samples and Censuses. *International Statistical Review*, (47), 1979. pp. 99–109.

Kish, L. (1979b): Rotating Samples Instead of Censuses. *Asean and Pacific Census Forum*, (6), 1979. pp. 1–2, 12–13.

Kish, L.: *Using Cumulated Rolling Samples*. U.S. Government Printing Office, No. 80–52 810, 1981.

Kish, L.: Data Collection for Details Over Space and Time. In: T. Wright (ed.) *Statistical Methods and the Improvement of Data Quality*. Academic Press, New York, 1983. 73–84.

Kish, L.: Timing of Surveys for Public Policy. *Australian Journal of Statistics*, 1986. pp. 1–12.

Kish, L.: *Statistical Research Design*. John Wiley and Sons, New York, 1987. Chapter 6, Sample Designs over Time.

Kish, L.: Rolling Samples and Censuses. *Survey Methodology*, (16), 1990. pp. 63–79.

Kish, L., Lovejoy, W., and Rackow, P.: A Multistage Probability Sample for Continuous Traffic Surveys. *Proceedings of the Social Statistics Section, American Statistical Association*. 1961. pp. 227–230.

Kish, L., and Verma, V.: Censuses Plus Samples: Combined Uses and Designs. *Bulletin of the International Statistical Institute*, 50 (1), 1983. pp. 66–82.

Mooney, H. W. *Methodology in Two California Health Surveys*. U.S. Public Health Monograph No. 70. 1956.

National Center for Health Statistics. Statistical Design of the Health Household Interview Survey. *Public Health Services*, 584–A2. 1958. pp. 15–18.

Platek, R., Rao, J. N. K., Sarndal, C. E., and Singh, M. P. *Small Area Statistics*. John Wiley and Sons, New York, 1987.

A MOBILIZÁLT VÁLASZTÓ

Steven J. Rosenstone–John M. Hansen: *Mobilization, Participation and Democracy in America*. McMillan, New York, 1993.

A választói aktivitás lanyhulása a hagyományos parlamenti demokrácia jó néhány országában aggasztó fejlemény az elmúlt években. Ha Európában e jelenség viszonylag újkeletű – inkább csak a kilencvenes évtizedben öltött komolyabb méreteket –, az Egyesült Államokban már jóval hosszabb távra, kisebb-nagyobb hullámmal az elmúlt negyed évszázadra tekint vissza. Igaz, számos olyan okot lehetett felsorakoztatni az európainál alacsonyabb részvételi ráták magyarázatára, melyek mintegy „igazolták” a demokrácia működésének ezt az amerikai jellegzetességét (úgymint a föderális berendezkedés a szövetségi politika viszonylag kisebb súlyával, az államonként jelentősen eltérő választójogi korlátokkal vagy a különféle civil szervezeteknek, mozgalmaknak a társadalmi-politikai életben betöltött nagyobb szerepével). A közvetlen demokrácia különböző helyi formái kiterjedtebben érvényesülnek; az „egy főre jutó szavazások” száma alighanem magasabb, mint a legtöbb európai országban (s így az egyedi szavazások viszonylagos jelentősége is kisebb). Nem egy politológus ugyanakkor az aktivitást generáló nagyobb krízisek hiányával, a stabil üzemmenet megnyugtató egyhangúságával hozta összefüggésbe a választóközönség tartózkodását. A visszaesésekre azután olyan alkalmi indokok is rendelkezésre álltak, mint a választói korhatárnak a hetvenes évek elején történt leszállítása, s a választónépesség összetételének – részben ettől függetlenül is – a nagy létszámú fiatal (baby-boom) korosztályok javára történő eltolódása. Ahogy azonban a választási aktivitás visszaesése tartóssá vált, s a részvétel a négyévenkénti elnökválasztás esetében az ötven, a félidős kongresszusi választásoknál a harminc százalék felé csúszott, úgy vált kétségesebbé a jelenség természetesként történő beállítása. A nyolcvanas években az amerikai politológiában, politikai szociológiában megszorodtak a választói abszenciával foglalkozó tanulmányok, és lassan a monográfiák száma is tucatnyira rúg.

Rosenstone és Hansen munkája a témakörben az átfogóbb megközelítések közé tartozik. A szerzőpár vezető tagja, Steven Rosenstone Ann Arborban a több évtizedes választási vizsgálatosorozat, a NES jelenlegi programigazgatója, így nem csoda, hogy a vizsgálat elemzései tekintélyes longitudinális adatbázisra támaszkodhatnak. De a témának nemcsak az empirikus kezelésmódja, értelmezési kerete sem érdektelen. A (főként Downs és Olson nyomán) az amerikai politológiában oly nagy szerepet kapó „választási paradoxonból” indulnak ki. Talán nem véletlen, hogy a részvételben testet öltő választói magatartás sajátos „irrationalitása” az individuális költség–haszon kalkulusnak oly nagy teret adó amerikai

talajon fogalmazódott meg. Az ismert tétel szerint, ha a választás csak kollektív „jutalmakat” tartogat – márpedig a magasabb szintű, országos voksolás esetében ez a helyzet –, a racionális választó jobban teszi, ha „potyázik”, és nem szavaz, hiszen akár szavaz, akár nem, az eredmény ugyanaz; egy szavazat aligha változtat a választás kimenetelén. Rosenstone és Hansen is az egyéni és kollektív ösztönzők nyomvonalán halad tovább, ha a logikai kiindulást az empirikus bázison tesztelve árnyaltabb képet vázolnak is fel. Következtetéseik mindenestre sok tekintetben egybecsengenek a szituációs logika alapvetésével. Az individuális ösztönzők oldalán alapjában gyenge, legalábbis csak szűk rétegeket stimuláló motívumokat tételeznek, és így megállapításuk szerint csak a kollektív ösztönzők intenzív alkalmazása készíthet tömegesebb részvételre. S itt jutunk el a megközelítés nővumához, a társadalmi beágyazottság, a kapcsolathálózatok, s nem utolsósorban az egyének mozgósításába való „befektetés”, a politikai mobilizáció középpontba állításához.

A monográfia azonban az egyéni ösztönzők oldalán is továbbmegy az egyszerű „gyenge stimulus” tételnél. Harminckét év (1956–1988) kumulált politikai részvételi adatainak felhasználásával sorakoztatja fel azokat a tényezőket, amelyek a személyes részvétel költségeit és hasznát növelhetik vagy mérsékelhetik. Meg kell jegyezni – s ez is a munka újszerű, legalábbis egy-két klasszikus kivételtől eltekintve ritka vonásaihoz tartozik –, hogy a szerzők a participáció vizsgálatát nem korlátozzák az elnök-, és kongresszusi választásokra, hanem részletesen elemzik a folyamatos kormányzati tevékenységre való befolyásgyakorlás olyan módjait is, mint a képviselőkkel való kontaktus, kampányuk támogatása, „kijárást” kérvényező levelek írása, petíciók aláírása, gyűléseken való részvétel. Utóbbiaknak a vizsgálódásban való bevonását az is indokolta, hogy a felgyűlt adatok ezeknél a részvételi formáknál is mérséklődést jeleztek.

A szerzők az individuális meghatározók oldalán két nagyobb tényezőcsoportot választanak külön: az erőforrás és az attitűdjellegű mozzanatokét. Az előbbieket közt az iskolázottság, a jövedelem, a munkaviszony (munkanélküliség) és a faji hovatartozás, továbbá az életkor szerepét emelik ki a magyarázó szerepet feltáró elemzések alapján. Az első négy tényező esetében jól értelmezhető erőforrásról van szó: a kulturális, anyagi, szociális előnyök más-más jelleggel ugyan, de egyaránt a részvétel kognitív és hozzáférésebeli terheit mérsékelik. Az életkornak erőforrásként való szerepeltetése már jóval vitathatóbb. A szerzők koncepciója itt a tapasztalat szerepét állítja előtérbe. A fiatalabb korcsoportok alacsony részvételi hajlandóságát a tapasztalatok hiányával, a csak lassan érlelődő személyes involváltsággal magyarázzák. Ezzel egy régebben tartó vitában foglalnak állást, amely arra keres választ, hogy az életkori indikátorral kapcsolatos egyértelmű összefüggés mögött tényleges életkori/életciklus-, vagy kohorsz/generációs, esetleg periódushatások húzódnak-e meg. Másokkal ellentétben Rosenstone és Hansen világosan az előbbi verzióra voksol. (Igaz, ezen az alapon kétségkívül nehezen magyarázható az a megfigyelés, hogy miért nőtt a szakadék az elmúlt évtizedekben a fiatalabb és idősebb korosztályok részvételi szokásai között.)

A szerzők az attitűdök tényezőcsoportját illetően egy további vitapontot érintenek. A participáció mérséklődésével foglalkozó kutatók egy része a társadalmi-politikai elidegenedés növekedésében kereste a magyarázatot. Három évtized – hagyományos anómia-indikátorokon alapuló – adatai alapján a jelen vizsgálat nem támasztotta alá e tényező kiemelt önálló szerepét. A politikai intézményrendszer iránti bizalom mérséklődése már befolyásosabb mozzanatnak mutatkozott. (Más kérdés – és ez elméleti problémákat érint –, hogy a társadalmi anómia és az intézményrendszer iránti bizalom mennyire tekinthető az attitűdrendszer két elkülönült elemének.)

A társadalmi beágyazottság tényezőcsoportja tulajdonképpen már a mobilizációs mótvumokhoz vezet át. Az NES-vizsgálatokból nem állnak rendelkezésre szűkebben vett kapcsolathálózati adatok, de a meglévő objektív változók között több olyan van, amely a társadalmi integráltság egy-egy mozzanatának tekinthető. Az elemzések főként a lakóhelyi és a hitéleti közösség esetében mutattak ki számottevő befolyást a részvételre (a települési törzsközség és a templomba járás mutatói alapján), de a helyi középosztályba való betagozódást jelző háztulajdon és a meglévő munkaviszony (munkahelyhez tartozás) mentén is szignifikáns összefüggések voltak megfigyelhetők. Plauzibilis a szerzők értelmezése, hogy az integráltságnak ezek a tényezői a kollektív ösztönzések fontos forrásaként foghatók fel (ahogy a dolog visszája sem mellékes: bizonyos – főként marginális típusú – közösségek nyomása éppen a részvételtől való távolmaradás irányában hat). Meglepő viszont – s valószínű, hogy az ilyenfajta korporációk súlyának amerikai csökkenésével függ össze –, hogy a választási eredményekre hagyományosan jelentős befolyást gyakorló, számos elemző által egységes tömbként kezelt szakszervezetek szerepére e munka nem tér ki.

A politikai mobilizáció közvetlenebb összetevőit a vizsgálat nagyszámú, különböző jellegű mutatóval közelítette meg. A pártokkal, illetve a jelöltekkel való identifikáció intenzitását a hagyományos módon felvett kérdésekkel mérték, s e tényezőcsoporttal aránylag sokat magyaráztak a részvétel mérséklődéséből. Személyes megkérdezésen alapultak azok az adatok is, hogy ki mennyire került – különféle megkeresések, találkozások útján – közvetlen kapcsolatba a pártok képviselőivel. A szerzők fontos megállapítása (s itt az empirikus adatokon túlmenve, összevetésül a viszonylag távoli múltba tekintenek vissza), hogy a politikai kampányok fokozódó média-központúsága a mobilizációban nélkülözhetetlen személyes kontaktust fokozatosan szűkebb térre szorította vissza. A nagyívű adatbázis ugyanakkor különböző periódusspecifikus befolyások figyelembevételére is lehetőséget adott, kérdőíven kívüli (választásstatistikai stb.) forrásokkal egészülve ki. E specifikus hatások között pregnánsan jelentkezik a választások szorosságának, a tét nagyságának a szerepe. S e tényezők sorában a szerzők kiemelt hangsúlyt helyeznek a hatvanas évek polgárjogi mozgalmainak és egyes választójogi korlátok ekkoriban történt leépítésének (főként a színes bőrű választóközönségre gyakorolt) mozgósító hatására.

Hogy Rosenstone és Hansen milyen perdöntő szerepet tulajdonít a mobilizációs faktornak, a specifikus tényezők szerepét összegző fejezetből még világosabbá válik. A szerzők megkísérlik a választási részvételnek a hatvanas és nyolcvanas évek közti tizenkét százalékos csökkenését a vizsgált tényezőkre bontani. Az erőforrás- és az integráltsági változók eredője mindössze háromszázalékos csökkenésért „felelt”, annál inkább, mivel bizonyos összetevők (mint az iskolázottsági szint általános emelkedése) egyenesen az alaptendenciával szemben hatottak. Bár a megelőző empirikus elemzések alapján erre csak részben lett volna alapjuk, a fennmaradó kilenc százalékot a szerzők egészében a mobilizációs deficitnek tulajdonítják. Ez elméletileg talán indokolt lehet, az empirikus magyarázat azonban valószínűleg masszívabb lett volna, ha a vizsgálat a surveyforráson túl több (párt-, kampánystatistikai stb.) közvetlen adatot vont volna be az eszköztárába. S még egy pont, ahol indokoltnak tűnik a munkában alkalmazott értelmezési kereteken túlmenni (éppen a kiindulópontként szolgáló, játékelméleti modelleket is felhasználó szituációs logikai megközelítések irányában): mennyire ösztönzi az adott – ez esetben történetesen kétpárti – politikai berendezkedés a politikai szereplőket arra, hogy hatókörüket a „fehér foltokra” is megpróbálják kiterjeszteni, mikor e befektetések relatív hatékonysága csökkenő, és arra is számítani lehet, hogy a riválisok hasonló próbálkozásokkal fognak reagálni. E mozzanat bizonyos elemei kétségké-

vül megjelennek az anyagban, mely visszatérően hangsúlyozza, hogy a politikai tényezők erőforrásaikat igen ökonomikusan vetik be, mikor mobilizációs tevékenységüket a centrális helyzetű csoportokra, a nagy szervezetek tagjaira, a véleményirányítókra koncentrálják. És hasonló jelleggel értelmezhető a vizsgálatnak az a részmegfigyelése is, hogy azokban az államokban, melyeket hagyományosan egyik vagy másik párt túlsúlya jellemez, tendenciájukban alacsonyabbak a részvételi arányok.

Voltaképp az összefoglaló fejezet megállapításai is ebbe az irányba mutatnak. A szerzők szemléletes diagramokkal támasztják alá, hogy a politikai részvétel különböző formáinak kiterjedtsége hogyan függ össze e formák társadalmi reprezentativitásával. Minél szűkebb körű, exkluzívabb tevékenységről van szó, annál egyenlőtlenebb a résztvevők társadalmi összetétele. A társadalmi reprezentáció két oldalról is csorbul: az egyéni ösztönzők a magas személyes költségeken keresztül korlátozzák a marginális csoportok részvételi hajlandóságát, a mobilizáció oldalán viszont épp a személyes motivációk erőtlensége tart vissza a marginális csoportok határozottabb megközelítésétől. Az egyik hatás a másikat erősíti.

Aligha kell részletezni e gondolatmenet s a vizsgált kérdéskör egészének hazai relevanciáját. Ha 1994-ben pár százalékkal emelkedett is a részvétel, az országos választáson a kétharmados, s az önkormányzati választáson a jóval ötven százalék alatti arány még korántsem megnyugtató (nem szólva arról, hogy a mi esetünkben a „népszuverenitás” érvényesülésének szinte egyedüli formáiról van szó). A mobilizáció mögöttes tényezői nálunk is behatóbb vizsgálatot érdemelnek. Rosenstone és Hansen munkája fontos ösztönzés a politikai részvétel hazai kutatása új súlypontjainak kijelölésében.

Tardos Róbert

CONTENTS

Mária Vásárhelyi: THE PRESTIGE OF INSTITUTIONS	3
János Bartók–Tamás Terestyéni: THE TV-NEWS AND THE PUBLIC AFTER THE ELECTION	13
Mihály Gálík: COMPETITION AND REGULATION ON THE PRESS MARKET	20
Judit Lendvay: THE PUBLIC OF THE TELETEXT PROGRAMS OF THE HUNGARIAN TELEVISION	35
Tamás Terestyéni: THE KNOWLEDGE OF FOREIGN LANGUAGES IN HUNGARY	45
János Tölgyesi: MULTIMEDIA, HYPERMEDIA, AND BEYOND...	59
Ágnes Kunszenti: INTERACTIVE MULTIMEDIA FOR EDUCATIONAL PURPOSES	67
László Z. Karvalics: INFORMATION VERSUS (?) COMMUNICATION	81
Leslie Kish: CENSUSES AND ROLLING SAMPLES	95

127 Ft